

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αξιοπρέπεια και τιμή μετά θάνατον: Πρακτικές φροντίδας και ταφής των «σορών των προσφύγων» στην Λέσβο.

Εμανουέλα Ντάκα

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Κατερίνα Ροζάκου, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Αναστασία- Ελένη Γιαλούρη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Νίκη Μαρωνίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Εμανουέλα Ντάκα, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστήμων δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται εγκάρδια στην μνήμη όσων
αποβίωσαν διασχίζοντας τα σύνορα.*

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εκπονήθηκε στα πλαίσια της μεταπτυχιακής μου φοίτησης στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Η μορφή της εργασίας θα ήταν ανέφικτη χωρίς την συμβολή συγκεκριμένων ανθρώπων που με την συμμετοχή τους της δώσανε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση και ουσία. Επιθυμώ να ευχαριστήσω τα άτομα αυτά ξεχωριστά για όσα μου προσέφεραν και με δίδαξαν σε ανθρώπινο επίπεδο. Πρωτίστως, επιθυμώ να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα μου κ. Κατερίνα Ροζάκου, Επίκουρη Καθηγήτρια του τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, που ήταν συνοδοιπόρος μου σε αυτό το ακαδημαϊκό εγχείρημα. Παρότι δεν είχα ευκαιρήσει να την έχω καθηγήτρια μου στο ΠΜΣ «Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία» η συνεργασία μας ήταν άψογη. Η διαθεσιμότητα, η καθοδήγηση και ο σεβασμός που επέδειξε σε αυτό το ιδιαίτερο θέμα λειτούργησαν για εμένα αποκαλυπτικά.

Δευτερευόντως, οφείλω να ευχαριστήσω βαθύτατα όλα τα άτομα που δέχθηκαν να συνομιλήσουν μαζί μου και με φιλοξένησαν στους χώρους εργασίας τους. Η ανοιχτότητα και εμπιστοσύνη τους προς το πρόσωπο μου ήταν συγκινητική. Η προθυμία τους να μοιραστούν σκέψεις και συναισθήματα μαζί μου ήταν παράγοντες καταλυτικής σημασίας για την σύνθεση αυτής της εργασίας. Δίχως τις εξιστορήσεις τους δεν θα ήταν δυνατό να μελετηθεί το συγκεκριμένο πεδίο ούτε να παραχθεί το παρόν αποτέλεσμα. Ιδιαίτερα τιμητική υπήρξε η δυνατότητα να συνομιλήσω από το εξωτερικό με τους ιδρυτές της οργάνωσης The Last Rights κα Catriona Jarvis και κο Syd Bolton.

Τελικώς, ευχαριστώ εγκάρδια το υποστηρικτικό μου δίκτυο για την πίστη και την ενδυνάμωση που μου παρείχαν όλους αυτούς τους μήνες. Τους υπέροχους γονείς μου που με έμαθαν να μην παραιτούμαι, τους ισάξια υπέροχους φίλους για την φροντίδα και κατανόηση τους. Ευχαριστώ και τους συμφοιτητές μου για το ήθος και την ενσυναίσθηση. Ήταν διαρκώς προσωπική πηγή έμπνευσης σε αυτό το ακαδημαϊκό ταξίδι.

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	5
Κατάλογος Εικόνων.....	6
Περίληψη	7
Abstract	8
Εισαγωγή	9
Μεθοδολογία.....	12
Κεφάλαιο 1: Θεωρητικό Πλαίσιο	16
1.1 Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του θανάτου	16
1.2 Η σημασία του «σώματος»: Το σώμα ως τοπικότητα και συν-όριο	23
Κεφάλαιο 2: Τα νεκρά σώματα των προσφύγων.....	27
2.1 Ο «τερματισμός» του ταξιδιού στις ακτές της Λέσβου	27
2.2 Απουσία ύλης – Απουσία ορατότητας	30
2.3 Αγνοούμενα ή αζήτητα σώματα.....	33
Κεφάλαιο 3: Η διαχείριση του θανάτου των «Άλλων»	37
3.1 Το νομοθετικό πλαίσιο.....	37
3.2 Η ορολογία των επαγγελματιών.....	39
3.3 Η περισυλλογή των σορών.....	41
3.4 Οι διαδικασίες ταυτοποίησης των σορών	45
Κεφάλαιο 4: Η ταφή των «Άλλων»	51
4.1 Κοιμητήριο Αγίου Παντελεήμονα (Μυτιλήνης).....	51
4.2 Κοιμητήριο Κάτω Τρίτος Λέσβου	53
Κεφάλαιο 5: Τα δικαιώματα των «Άλλων».....	64
5.1 «The Last Rights»	64
Συμπεράσματα	68
Βιβλιογραφία	73
Παράρτημα.....	81

Κατάλογος Εικόνων

Εικ. 1. Ανώνυμη ταφόπλακα Άγιου Παντελεήμονα Μυτιλήνης.....	52
Εικ. 2. Επώνυμος τάφος Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος Λέσβου.....	57
Εικ. 3. Ανώνυμοι τάφοι Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος Λέσβου.....	60
Εικ. 4. Χώρος Πλύσης σορών Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος Λέσβου.....	61

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματοποιείται στα πλαίσια του ΠΜΣ «Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας» του Παντείου Πανεπιστημίου. Κεντρικό θέμα που διερευνάται μέσω βιβλιογραφικής και εθνογραφικής έρευνας είναι ο θάνατος των προσφύγων σε ξένη γη και η κρατική διαχείριση των σορών. Ειδικότερα, μελετώνται οι διαδικασίες γύρω από τη φροντίδα και την ταφή του «ξένου» σώματος. Η εργασία βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Μυτιλήνης και τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με ανθρώπους που έρχονται σε άμεση επαφή με τις σορούς των προσφύγων. Ακόμη, στο πλαίσιο της έρευνας επισκέφθηκα το Κοιμητήριο Κάτω Τρίτος, χώρο όπου ενταφιάζονται σοροί μουσουλμάνων σε συμφωνία με τα Ισλαμικά ταφικά έθιμα. Επιπρόσθετα, στην εργασία παρατίθεται το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τις σορούς των προσφύγων και τις προϋποθέσεις ενταφιασμού στην Ελλάδα. Όπως αναδεικνύεται μέσα από την έρευνα, οι αρμόδιοι εφαρμόζουν συγκεκριμένες (σε υιοθέτηση του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου) ή αυτοσχέδιες πρακτικές για την φροντίδα και ταφή των σορών. Βασικός τους σκοπός είναι η απόδοση αξιοπρέπειας και τιμής στα νεκρά σώματα των προσφύγων. Η υποχρέωση αυτή σχετίζεται στις αφηγήσεις τους με το πολύνεκρο ναυάγιο του Οκτώβρη του 2015 το οποίο καλλιέργησε στους επαγγελματίες το αίσθημα της ηθικής υποχρέωσης απέναντι στις σορούς. Η διαχείριση του θάνατου των προσφύγων έχει καταστεί από κρατικό πρόβλημα σε τοπικό ενώ η ευθύνη του νεκρού σώματος είναι μια ψυχικά επίπονη διαδικασία για όσους καλούνται να την επωμιστούν. Η παρούσα μελέτη δύναται να ξεμακρύνει και να δώσει έναυσμα για τη διερεύνηση του τρόπου διαχείρισης και ταφής των σωμάτων που ξεψυχούν σε «γκρίζες ζώνες» ή σε εχθρικές συνοριακές περιοχές.

Λέξεις κλειδιά: θάνατος, πρόσφυγες, σοροί, σώμα, σύνορα, ταφή.

Abstract

The present thesis is carried out within the framework of the MA "Social and Cultural Anthropology" of Panteion University. The central topic investigated through bibliographical and ethnographic research is the death of refugees in foreign land and the state management of the remains. In particular, the procedures surrounding the care and burial of the "foreign" body are studied. The paper is based on fieldwork conducted in the town of Mytilene and interviews with people who come in direct contact with the bodies of refugees. Furthermore, as part of the research I visited the "Kato Tritos" Cemetery, a place where Muslim bodies are interred in accordance with Islamic burial customs. In addition, the paper presents the legal framework governing the bodies of refugees and the conditions of burial in Greece. As highlighted through the research, the authorities apply specific (in adoption of the current legal framework) or improvised practices for the care and burial of the bodies. Their main purpose is to attribute dignity and honour to the refugee's dead bodies. In my interlocutors' narratives, this duty is associated with the deadly shipwreck of October 2015. The shipwreck fostered in practitioners a sense of moral obligation towards the bodies. The management of refugee deaths has been transformed from a state problem to a local one, whereas the responsibility of the dead body is a mentally painful process for those who are asked to carry it out. The present study can provide a way out and an impetus to investigate how bodies that are left to die in "grey zones" or in hostile border areas are managed and buried.

Keys words: death, refugees, remains, body, border, burial.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με την Έπαση Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, στα τέλη του 2020 υπήρξαν συνολικά σε παγκόσμια κλίμακα 82,4 εκατομμύρια αναγκαστικά εκτοπισμένοι, εκ των οποίων οι μισοί ήταν παιδιά.¹ Το ταξίδι προς την ασφάλεια πραγματοποιείται υπό αντίξοες συνθήκες και εξοβελίζει την ζωή του πρόσφυγα σε μια οριακή συνθήκη καθιστώντας την φυσική του υπόσταση ευάλωτη στον κίνδυνο καθώς τα υποκείμενα καλύπτουν με μόνο μέσο τα σώματα τους την απόσταση των δυο δισεκατομμυρίων χιλιομέτρων κατά την αναζήτηση ασφαλούς καταφυγίου.² Η προαναφερθείσα πληροφορία ήταν που καρποφόρησε την ανάγκη της παρούσης μελέτης. Τι συμβαίνει στο σώμα των μετακινούμενων αυτών υποκειμένων όταν το ταξίδι τους διακοπεί αιφνίδια λόγω θανάτου;

Μελετώντας το προσφυγικό φαινόμενο παρατήρησα ότι οι ερευνητές Fassin & D' Halluin (2005), Van der Ploeg (1999) και Sayad (2004) αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι πρόσφυγες κατασκευάζονται και νοούνται ως «σώματα» από τις κρατικές πολιτικές και ενίοτε την ανθρωπιστική λογική. Τα σώματα αυτά άλλοτε περιγράφονται ως «εξαναγκασμένα» σε κινητικότητα και άλλοτε συνοδεύονται από τις συνδηλώσεις «εκτοπισμένα», «παράνομα», «μιαρά» ή «τρωτά». Η Πηνελόπη Τοπάλη (2012, σ. 101) αναφέρει πως στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις οι πρόσφυγες είναι «αλληλένδετοι με το σώμα». Η σωματοποιημένη ταυτότητα του πρόσφυγα φαίνεται να πηγάζει από δυο παραμέτρους. Οι Fassin & D' Halluin (2005) θίγουν ότι το γαλλικό κράτος για να αποδώσει άσυλο προϋποθέτει να πιστοποιηθεί ιατρικά πόσο πάσχον ή τρωτό είναι το προσφυγικό σώμα. Στην μελέτη του Van der Ploeg (1999), από την άλλη, η εστίαση στα σώματα φαίνεται να εξαρτάται εν μέρει από την συγκρότηση βιομετρικών συστημάτων. Ειδικά στις συνοριακές περιοχές χρησιμοποιούνται βιομετρικά συστήματα υψηλής τεχνολογίας (smart borders) που είναι σχεδιασμένα να εντοπίζουν κινητά «σώματα» (νόμιμα ή παράνομα). Το σύστημα της Eurodac που είναι από τα πλέον διαδεδομένα αναγνωρίζει την ταυτότητα του πρόσφυγα από ενσώματους δείκτες (πχ. δακτυλικά

1 Ανακτήθηκε στις 2 Απριλίου 2022 από <https://www.unhcr.org/gr/%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC>

2 Ανακτήθηκε στις 2 Απριλίου 2022 από <https://www.unhcr.org/ua/en/14258-unhcrs-new-2-billion-kilometres-to-safety-campaign-invites-the-public-to-step-in-solidarity-with-refugees.html>

αποτυπώματα).

Οι κοινωνίες που προβαίνουν στην εφαρμογή βιομετρικών συστημάτων μπορούν να θεωρηθούν από μια ντελεξιανή σκοπιά ως «κοινωνίες ελέγχου». Η λειτουργία τους στηρίζεται σε μια λογική «κώδικα» (Walters, 2006). Κατά συνέπεια το ίδιο το σώμα του μετανάστη ή του πρόσφυγα μπροστά στα τεχνολογικά αυτά συστήματα λειτουργεί ως «κώδικας» που θα του επιτρέψει ή αποτρέψει τη διάσχιση των συνόρων. Η ικανότητα των βιομετρικών συστημάτων να εντοπίζουν με ευκολία «παράνομα» κινητά σώματα, αναφέρει ο Cetti (2014), εκθέτει αυτά τα σώματα στην πρακτική της επαναπροώθησης, μια πρακτική που όπως μας έχει καταδείξει η εμπειρία είναι υπαίτια για πολλούς θανάτους.

Τα αναγνώσματα αυτά αποτέλεσαν ορόσημο και με παρακίνησαν να ξεμακρύνω την σκέψη μου. Η επισήμανση του Cetti (2014) για την επαναπροώθηση μονοπώλησε το ενδιαφέρον μου και με οδήγησε εκ νέου στην σκέψη ενός σώματος που αποβιώνει εν κινήσει. Πώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ο θάνατος των προσφύγων που διαδραματίζεται σε μια συνοριακή περιοχή; Σε τι διαδικασίες υπόκεινται τα «Άλλα» αυτά σώματα αφότου εντοπισθούν και ανασυρθούν από τις εκάστοτε αρμόδιες κρατικές αρχές; Η παρούσα μελέτη αποπειράται να ξεϋφάνει την κρατική αλλά και τη μη κρατική διαχείριση των αψύχων σωμάτων των προσφύγων έχοντας ως επίκεντρό της το νησί της Λέσβου.³

Διερωτώμαι εάν το ελληνικό κράτος ειδικότερα το νησί της Λέσβου υιοθετεί στάση εγκατάλειψης απέναντι στα σώματα των αλλότριων αφήνοντας τα να αποβληθούν ωσάν «κοινωνικά απορρίμματα» κατά Bauman (2004) ή μεριμνά προβαίνοντας σε διαδικασίες ταυτοποίησης και ταφής. Η μελέτη θα εκκινήσει από μια εισαγωγική ανάλυση που θα μας μνησεί στον τρόπο με τον οποίο η ανθρωπολογία μελετάει το φαινόμενο του θανάτου. Επακόλουθα, έμφαση θα δοθεί στην σημασία του σώματος και της υλικότητας του για την άσκηση κρατικής εξουσίας. Η μελέτη θα προσπαθήσει να αναδείξει εάν υφίσταται διεθνές ή εθνικό νομικό πλαίσιο σχετικά με τον εντοπισμό σωμάτων και ταφής και τον τρόπο με

3 Στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιώ την έννοια «πρόσφυγας» σύμφωνα με τον ορισμό της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. Αναφέρομαι στα άτομα που εγκατέλειψαν την χώρα τους αναγκαστικά εξαιτίας ένοπλων συγκρούσεων και αναζητούν καταφύγιο σε άλλες χώρες. Η δε επαναπροώθηση τους μπορεί να αποβεί εξαιρετικά επικίνδυνη. (Ανακτήθηκε στις 11 Αυγούστου 2022 από: https://www.unhcr.org/gr/12771-prosfygas_i_metanastis.html)

τον οποίο το πλαίσιο αυτό εφαρμόζεται.

Στις επόμενες ενότητες η μελέτη θα περιπλανηθεί γύρω από επισήμους ή και ανεπίσημους μηχανισμούς που ενεργοποιούνται όταν ένας/μία πρόσφυγας/ισσα χάνει τη ζωή του/της. Ποιοι είναι οι αρμόδιοι φορείς που αναλαμβάνουν να ανασύρουν τα άψυχα σώματα; Ποιοι υπεύθυνοι πραγματοποιούν την ταυτοποίηση και πώς γίνεται αυτή; Ποιοι φροντίζουν ώστε να ενταφιαστούν οι σοροί των προσφύγων; Ακόμη, με ποιον τρόπο πραγματοποιείται ο ενταφιασμός τους και σε ποιους χώρους;

Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που θα αξιοποιηθούν θα κινηθούν στα πλαίσια της βιοεξουσίας και της νεκροπολιτικής αλλά και των ανθρωπολογικών συζητήσεων που αναδεικνύουν την πολιτισμικά προσδιορισμένη σημασία των τελετουργιών θανάτου και της ταφικής διαδικασίας.

Μεθοδολογία

Η παρούσα διπλωματική εργασία βασίζεται σε σύντομης διάρκειας επιτόπια έρευνα που έλαβε χώρα κατά τον Ιούνιο και Ιούλιο του 2022 στην πόλη της Μυτιλήνης. Συνομίλησα με άτομα τα οποία προέρχονται από διάφορους κλάδους και τα επαγγέλματα τους σχετίζονται με τον θάνατο, και, συγκεκριμένα, με την περισυλλογή του νεκρού σώματος, τη διαχείριση και φροντίδα του. Πρόκειται για άτομα που εργάζονται στο Λιμενικό Σώμα και έχουν δραστηριοποιηθεί στο πεδίο της ασφαλείας και των θαλάσσιων ερευνών, νομικούς και δικαστές που μελετούν και χαρτογραφούν διεθνή και εθνικά πλαίσια, ενταφιαστές και φροντιστές στο Κοιμητήριο του Κάτω Τρίτος, ενώ ακόμα συνομίλησα με τον ιατροδικαστή του δημόσιου νοσοκομείου της Μυτιλήνης και με τον τέως Αντιδήμαρχο Καθαριότητας και Γεωγραφίας του Δήμου Μυτιλήνης. Για την πρόσβαση σε υπηρεσίες όπως το Λιμεναρχείο Μυτιλήνης και η Ιατροδικαστική Υπηρεσία απαιτήθηκαν χρονοβόρες γραφειοκρατικές διαδικασίες καθώς έπρεπε να αιτηθώ επίσημη αδειοδότηση για τη διεξαγωγή συνεντεύξεων. Για τον σκοπό της έρευνας δημιούργησα έναν οδηγό συνέντευξης που αποτελούνταν από δεκατέσσερις ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Εν συνόλω πραγματοποιήθηκαν εννέα συνεντεύξεις υπό ημι-δομημένη μορφή. Η έρευνα στηρίχθηκε στην μέθοδο της χιονοστιβάδας και από το δείγμα τα επτά άτομα ήταν άνδρες και μόνο δύο ήταν γυναίκες.

Οι πληροφορητές μου ήταν άτομα τα οποία δεν γνώριζα προσωπικά πρωτότερα της έρευνας. Η προθυμία τους να συνομιλήσουν μαζί μου και να συνδράμουν σε ένα τόσο ευαίσθητο θέμα είχε σπουδαίο αντίκτυπο στο ακαδημαϊκό αυτό εγχείρημα. Αφενός οι αφηγήσεις που μου παραχώρησαν παρήγαγαν ένα χρήσιμο πρωτογενές υλικό και, αφετέρου, με διασύνδεσαν με άλλους αρμόδιους ώστε να αποκτήσω πρόσβαση σε πληροφορίες και από άλλα πεδία.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν με φυσική παρουσία πλην δύο που έγιναν μέσω ψηφιακής πλατφόρμας εξαιτίας γεωγραφικών αποστάσεων. Επισκέφθηκα σχεδόν όλους/όλες τους/τις πληροφορητές/τριές μου στους χώρους εργασίας τους με εξαίρεση μία συνέντευξη που έγινε σε καφετέρια στο κέντρο της Μυτιλήνης. Ειδικότερα, χώρους διεξαγωγής των συνεντεύξεων αποτέλεσαν τα γραφεία του Λιμενικού Σώματος, η Ιατροδικαστική Υπηρεσία του Βοστανείου Νοσοκομείου Μυτιλήνης και το Κοιμητήριο

του Κάτω Τρίτος. Οι συνεντεύξεις είχαν ημι-δομημένη μορφή ενώ κατηγοριοποίησα τις ερωτήσεις (βλ. *Παράρτημα*) ανάλογα με το βαθμό συνάφειας με το αντικείμενο του κάθε συνομιλητή μου. Οι πληροφορίες και τα δεδομένα που απέσπασα προέκυψαν μέσα από αφηγήσεις και εξιστορήσεις που μου εκφράστηκαν. Κατά κόρον υιοθέτησα μια προσέγγιση που βασιζόταν πάνω σε ελεύθερη συζήτηση και διατύπωνα τις ερωτήσεις όταν έκρινα ότι ήταν πιο αρμοστή η στιγμή. Οι ερωτήσεις χρησιμοποιήθηκαν σαν επιβοηθητικό εργαλείο για την έκφραση των εμπειριών και των σκέψεων των πληροφορητών/τριών μου καθώς και μιας πιο ομαλής ροής στην συζήτηση. Κατά τις συζητήσεις προέκυπτε η ανάγκη για διευκρινιστικές ερωτήσεις όχι όμως και να απευθυνθούν όλες τις ερωτήσεις από τον οδηγό σε όλους τους πληροφορητές.

Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμάνθηκε από μισή ώρα έως δύο ώρες. Καθώς με τους πληροφορητές μου συναντιόμουν πρώτη φορά θεώρησα απαραίτητο για το χτίσιμο οικειότητας να προηγηθεί μια ανεπίσημη συζήτηση όπου σύστηνα τον εαυτό μου και τον στόχο της παρούσας μελέτης. Επέλεξα να μην χρησιμοποιήσω μαγνητόφωνο για την καταγραφή των συνεντεύξεων μας. Η θεματολογία ήταν ήδη αρκετά «δύσκολη» από την φύση της που θεώρησα πως η παρουσία μαγνητοφώνου θα λειτουργούσε αποθαρρυντικά στην ελεύθερη έκφραση. Σε επτά από τις εννέα συνεντεύξεις κατέγραφα στο εθνογραφικό μου ημερολόγιο σημαντικές πληροφορίες, σκέψεις και φράσεις των πληροφορητών μου, τις οποίες συνέθετα αμέσως μετά την συνάντηση μας. Σε δύο συνεντεύξεις το ζεστό κλίμα που είχε δημιουργηθεί οργανικά δεν έδινε «χώρο» για την χρήση του. Μια μεγάλη ανησυχία που έφερα κατά τον ρόλο μου ως ερευνήτρια ήταν να μην κατευθύνω ή περιορίσω την συζήτηση και να μην επανατραυματίσω κάποιον συνομιλητή μου. Στην ανάλυση δεδομένων έχω αποκρύψει τα ονόματα των περισσότερων πληροφορητών μου για να προστατέψω την ανωνυμία τους. Ο ιατροδικαστής και οι ιδρυτές της οργάνωσης «The Last Rights» μου επέτρεψαν να τους αναφέρω ονομαστικά.

Η στάση όλων των πληροφορητών μου ήταν ανοιχτή και υποστηρικτική. Με εντυπωσίασε η άνεση και ο όγκος των πληροφοριών που επέλεξαν να μοιραστούν με ένα άγνωστο άτομο. Τους εξέφρασα εκ των προτέρων πως ήταν σεβαστό να μοιραστούν μέχρι το σημείο που ένιωθαν οι ίδιοι άνετα. Από αρκετούς πληροφορητές έλαβα την εξής απάντηση «δεν μας τραυματίζεις εσύ κορίτσι μου, ζούμε κάθε μέρα με αυτές τις ιστορίες». Φράση που μου προκαλούσε ανάμεικτα συναισθήματα. Από την μια πλευρά μου έκανε

διαρκώς ορατό τον τρόπο με τον οποίο εντυπώνονται οι εμπειρίες στο θυμικό και βαραίνουν την καθημερινότητα των ανθρώπων αυτών. Από την άλλη πλευρά η επιθυμία να μοιραστούν κομμάτι των εμπειριών τους μαζί μου με έκανε να νιώθω απίστευτα προνομιούχα. Εναπόθετε παράλληλα και μεγάλη ευθύνη σε εμένα ως ερευνήτρια καθώς γινόμενοι ο διάυλος που θα τις αναπαρήγαγε. Ήταν υψίστης σημασίας σε προσωπικό επίπεδο να μεταφέρω με σεβασμό και πιστότητα όσα μου εμπιστεύτηκαν. Οι περισσότεροι μάλιστα στο τέλος των συζητήσεών μας μου εξέφρασαν θερμά συγχαρητήρια για την επιλογή του θέματος. «Μπράβο σου που επέλεξες ένα τόσο δύσκολο θέμα και του δίνεις ορατότητα». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτέλεσαν κάποιες σκέψεις που εξέφρασαν οι πληροφορητές μου για έμένα την ίδια. «Είναι καθαρό το πόσο νοιάζεσαι για το θέμα σου», «πρέπει να είσαι από τα λίγα άτομα πανελλαδικά που το ενδιαφέρει ένα τέτοιο θέμα», «χαιρόμαστε όταν άνθρωποι σαν και εσένα μας προσεγγίζουν» ενώ άλλοι προχώρησαν σε πιο προσωπικές υποθέσεις εκφράζοντας μου ότι «έχεις γλυκιά καρδιά κορίτσι μου που κάνεις κάτι τέτοιο». Φαίνεται, ακόμα, πως η πρότερη εργασιακή μου εμπειρία στο προσφυγικό πεδίο στην Λέσβο και η επιλογή της θεματολογίας είχαν συμβάλλει στην άμεση συνδεσιμότητα και εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο μου.

Αξίζει να σημειωθεί πως οι περισσότεροι πληροφορητές μου ήταν μεγαλύτερης ηλικίας από εμένα και όλοι με αντιμετώπισαν ως μια ώριμη οντότητα. Ορισμένοι από τους άνδρες πληροφορητές χρησιμοποίησαν στον λόγο τους φράσεις όπως «αυτό θα το έχετε σίγουρα ψάξει/διαβάσει» ή «αυτό θα το γνωρίζετε καλύτερα από έμένα». Δημιουργούσαν δίχως να το επιδιώκουν μια ιεραρχία που με έθετε γνωσιακά σε «ανώτερη» θέση λόγω της ακαδημαϊκής μου ιδιότητας. Σε καμία περίπτωση το φύλο μου και η ηλικιακή διαφορά δεν αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα για να μου ανοιχθούν. Αντιθέτως, λειτουργήσαν άκρως βοηθητικά. Από κάποιους άνδρες πληροφορητές μου ένιωσα πως τους χαροποιούσε αυτή η διαδικασία και πως εισακούγονταν. Μάλιστα ένας εκ των πληροφορητών εξέφρασε πως «είναι χρέος μου να βοηθάω νέους ανθρώπους που επιθυμούν να μάθουν». Με τις γυναίκες πληροφορήτριές μου ήταν πιο έντονο το αίσθημα της αλληλεγγύης ανάμεσα μας και διέθεταν εξαιρετική ικανότητα στο να οργανώνουν την συζήτηση και να με προσανατολίζουν μεθοδικά. Επικράτησε εξ' αρχής κλίμα οικειότητας, αμεσότητα στην επικοινωνία και μου δινόταν η εντύπωση ότι γνώριζαν τι ήθελα να ρωτήσω προτού το πράξω. Κάλυψαν επαρκώς τις θεματικές που με απασχολούσαν ενώ μου προτείνουν πηγές

για να αποσπάσω συμπληρωματικές πληροφορίες.

Κλείνοντας, επιθυμώ να επισημάνω πως οι αφηγήσεις που θα παρατεθούν είναι προϊόντα προσωπικών εμπειριών τρίτων ανθρώπων και αντανακλούν το δικό τους ξεχωριστό πολιτισμικό πλαίσιο και τις δικές τους πεποιθήσεις. Η αφήγηση λειτουργεί σαν καθρέφτης ή όπως είχε εκφράσει η Mason (2004, σ. 165) σαν ένα «ερμηνευτικό εργαλείο» που επιτρέπει στους αφηγητές να παρουσιάζουν τον εαυτό τους πρωτίστως στους ίδιους και δευτερευόντως στους άλλους. Ενώ παράλληλα δίνεται η δυνατότητα να συνδέσουν τα χρονικά πλαίσια των γεγονότων αλλά και τους εαυτούς τους με τους άλλους (Easthope, 2009, σ. 69). Σημαντικό να κρατηθεί σαν δεύτερη σκέψη είναι το ποιος μας αφηγείται. Οι αφηγητές θα καθορίσουν ποιες λεπτομέρειες από την προσωπική τους εμπειρία αξίζουν να λεχθούν κρίνοντας τους δέκτες και το πλαίσιο στο οποίο διεξάγεται η συζήτηση. Σε έρευνες που πραγματεύονται τόσο εύθραυστες εμπειρίες «το άφατο είναι όσο σημαντικό όσο και το ρηθέν και οι ελλείψεις και οι παραλήψεις δίνουν συγκλονιστικές πληροφορίες» (Στυλιανούδη, 2002, σ. 89).

Κεφάλαιο 1: Θεωρητικό Πλαίσιο

1.1 Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις του θανάτου

Το θνήσκειν πέραν της βιολογικής του διάστασης ενέχει κοινωνική και πολιτισμική διάσταση. Σε αντίθεση με την ιατροδικαστική επιστήμη που πραγματεύεται τον θάνατο αμιγώς βιολογικά, η ανθρωπολογία προσεγγίζει τον θάνατο μέσα από ολιστικά ή «αντικειμενικά» στοιχεία προσπαθώντας να αγγίξει τον «πυρήνα κάθε ανθρώπινης ύπαρξης» (Σαββάκης, 2018, σ. 38).⁴ Εγείρει ερωτήσεις για το γίνεσθαι που συνδέονται με την οντολογική, φιλοσοφική, ηθική και πολιτική του φύση. Ο ανθρωπολόγος Fabian (1983) υποστηρίζει ότι ο θάνατος πρωτίστως μελετήθηκε σε «εξωτικούς» πολιτισμούς όπου κέντρισαν την προσοχή οι τελετουργικές πρακτικές που τον συνοδεύουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο η χαρτογράφηση του τρόπου με τον οποίο «πεθαίνουν οι άλλοι» αποκάλυψε ότι αυτό που μελετάται ασυνείδητα είναι το «πώς πεθαίνουμε εμείς» (σ. 186-188). Στην ουσία η διαφορά μεταξύ του «Εγώ/Εμείς» και του «Άλλου» έγκειται στο οπτικό σημείο της παρατήρησης.

Στην εθνογραφία του Danforth (1982) που πραγματοποιήθηκε στο χωριό Ποταμιά στην βόρεια Θεσσαλία, ο θάνατος περιγράφεται ως στοιχείο που φέρει εξουσία αφού καταφέρνει να τερματίζει τον καθημερινό βίο. Ο θάνατος είναι μια «κρίση» που απειλεί τον κοινωνικό μας κόσμο και αποκαλύπτει τον πρόσκαιρο του χαρακτήρα. Η απώλεια ενός αγαπημένου ατόμου διαταράσσει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα και την ατομική μας ταυτότητα. «Ένας άνθρωπος σου λείπει και αδειάζει ολόκληρος ο κόσμος» (Aries, 1974, σ. 92). Οι τελετουργίες, όπως θα αναλυθούν αυτοτελώς, είναι πολύτιμες διαδικασίες διότι επιτρέπουν στους ζωντανούς να διαχειριστούν την θνητότητα και να ανακτήσουν την αίσθηση της πραγματικότητας.

Σε κοινωνίες της αρχαιότητας ο ετοιμοθάνατος, κατά κανόνα, γνώριζε το πεπρωμένο του και έφερε την υποχρέωση να γνωρίζει και το καθιερωμένο πρωτόκολλο

4 Τέτοια στοιχεία αποτελούν το σώμα, οι κηδείες, η χαρτογράφηση του θανάτου ποσοτικά και δημογραφικά. Πρόσθετα στοιχεία που βοηθούν στην μελέτη του θανάτου είναι η διερεύνηση του «καθεστώτος» ή της «αιτιολογίας» του θανάτου (Σαββάκης, 2018, σ. 37-38).

ώστε να σχεδιάσει την τελετουργία του αποχωρισμού από την σφαίρα των ζωντανών. Ύστερα από τον προγραμματισμό της τελετουργίας η κοινότητα μπορούσε να εισέλθει στον χώρο όπου βρισκόταν το ξακουστό «νεκροκρέβατο» του υποκείμενου με σκοπό να το συντροφεύσει κατά τις τελευταίες του ώρες. Η μαζική έκθεση του ετοιμοθάνατου μετέτρεπε καθ' αυτόν τον τρόπο το θνήσκειν σε δημόσιο θέαμα (Aries, 1974). Το να εκπνεύσει κανείς στο οικείο του κρεβάτι θεωρούνταν σημαντικό για να μπορέσουν να βιώσουν οι εκλιπόντες έναν «ήρεμο» θάνατο. Ο χαρακτήρας των τελετουργιών ήταν απλός χωρίς δραματουργικά στοιχεία και χωρίς εκδήλωση συναισθημάτων.

Ο Σαββάκης (2018), που δεν προσδιορίζει σε ποιες παραδοσιακές κοινότητες αναφέρεται, επιβεβαιώνει ότι απουσίαζε η συναισθηματική φόρτιση. Ο θάνατος «αποτελούσε συγκροτησιακό στοιχείο της ζωής, έναν καθολικό νόμο που αποτελούσε κοινή μοίρα, διατηρούσε μια απλότητα και δε φαίνεται τελικά να δημιουργούσε καταστάσεις ιδιαίτερα έντονης συγκινησιακής φόρτισης» (Σαββάκης, 2018, σ. 30). Πάρα ταύτα συμπληρώνει πως «ο ατομικός θάνατος δεν ήταν μάταιος και αποκτούσε νόημα ακριβώς διότι διασφάλισε την αναπαραγωγή και τη συνέχιση της ζωής αυτής της υπερκείμενης του υποκειμένου συν-ομάδωσης» (Σαββάκης, 2018, σ. 30). Επιπρόσθετα, υπογραμμίζει ότι σε κάποιες κοινότητες ακόμη και αν το εκλιπόν άτομο ήταν ανώνυμο κάτι τέτοιο δεν αφαιρούσε από την κοινότητα την ηθική υποχρέωση να διαμεσολαβήσει για τη μετάβαση του στη νέα κοσμική κατοικία. Προκειμένου να μην λησμονηθεί η ύπαρξη του εκλιπόντος προέκυψε η αποτύπωση του σε μνημεία (όπως των αγνώστων στρατιωτών) είτε «ξαναζωντάνευε» μέσα από τις αφηγήσεις των ζώντων υποκειμένων. Κομβικής σημασίας υπήρξε μεταγενέστερα η επινόηση του τάφου διότι επέτρεπε στους ζωντανούς να επισκέπτονται τους νεκρούς τους και να διατηρούν ανέπαφη την μνήμη τους στον χρόνο (Aries, 1974).

Μεταβαίνοντας στις νεωτερικές κοινωνίες ο θάνατος απομακρύνεται από την δημοσία σφαίρα στην ιδιωτική. Η στάση αυτή άλλαξε με την είσοδο στον 19^ο αιώνα καθώς ο θάνατος μετατράπηκε σε συμβάν που σόκαρε και πυροδοτούσε αρνητικά συναισθήματα στους ζωντανούς (Aries, 1974). Παίρνει την μορφή «μιας αποτρόπαιης, μοναχικής, μηχανικής και μη ανθρώπινης διαδικασίας» (Palgi & Abramovich, 1984, σ. 402) ενώ σταδιακά την διαχείριση του αναλαμβάνει η ιατρική επιστήμη (Aries, 1974). Η αντίδραση της απέχθειας οφείλεται στο γεγονός ότι είμαστε ενσυνείδητα όντα και αντιλαμβανόμαστε

τη λεπτή μεμβράνη που διέπει την ύπαρξη. Ένας θάνατος που διαδραματίζεται πλησίον ενός υποκείμενου το δρομολογεί να αναλογιστεί αναπόφευκτα και τον θάνατο του ιδίου (Σαββάκης, 2018). Ο θάνατος του «Άλλου» επιδρά δυναμικά στο «Εγώ» παρασύροντας το σε μια ενδοσκοπική διαδικασία. Επ' αυτού, ο Davies (2005, σ.1) ορίζει τον θάνατο ως μια «ιστορία ενδοσκόπησης». Η σκέψη ή η οπτικοποίηση του προσωπικού θανάτου προκαλεί στο υποκείμενο αμηχανία που επιθυμεί έλλογα να απωθήσει. Η υπενθύμιση της θνητότητας ανασύρει επίσης την συνειδητοποίηση της φθαρτότητας του σώματος μέσα στον χρόνο. Ένα σώμα που χάνει τη λειτουργικότητα του και αδυνατεί πλέον να θεραπευτεί.

Το φαινόμενο του θανάτου δεν περιβάλλεται από μια οικουμενική πεποίθηση. Ο θάνατος ερμηνεύεται και νοηματοδοτείται ανάλογα με τα πολιτισμικά πλαίσια μιας κοινωνίας. Μια οικουμενική πεποίθηση που προσπαθούν να σκιαγραφήσουν οι κοινωνικές επιστήμες αφορά στην ιδέα του δίπολου «καλού-κακού θανάτου». Ένας καλός θάνατος ολοκληρώνει τον κύκλο της ζωής, σχολιάζει η ανθρωπολόγος Σερεμετάκη. Ως καλός, καταγράφει η ανθρωπολόγος, προσλαμβάνεται ο θάνατος ο οποίος «ολοκληρώνει τον κύκλο της ζωής»⁵ του υποκειμένου (Seremetakis, 1991, σ. 79). Αντιδιαμετρικά, κακός χαρακτηρίζεται ο βίαιος θάνατος, αυτός που είναι προϊόν αυτοχειρίας ή όπου το σώμα έχει αποβιώσει μακριά από το σπίτι και αδυνατεί να επαναπατριστεί για ταφή (Seale & van der Geest, 2004). Κακό θάνατο συνιστά επίσης και ο σιωπηλός θάνατος (Seremetakis, 1991). Στην Μάνη, που είναι σημείο αναφοράς της έρευνας της ανθρωπολόγου, η απουσία «κρότου» στο τέλος της ζωής μαρτυρά πως το υποκείμενο πέθανε μόνο του δίχως την συντροφιά κάποιου οικείου. Η μοναχικότητα υποδηλώνει γύμνια, φτώχεια και απομόνωση. Ο σιωπηλός θάνατος είναι δείγμα «κακού θανάτου» κυριότερα διότι επιβαρύνει με ντροπή τους ζωντανούς και τους στερεί τη δυνατότητα να συμμετάσχουν στις τελετουργίες θρήνου.

Ιδιαίτερης σημασίας στην ανθρωπολογική προσέγγιση του θανάτου είναι η μελέτη των τελετουργιών. «Ο Geertz έχει ονομάσει τις τελετουργικές επιτελέσεις ως μετακοινωνικούς σχολιασμούς, είτε κείμενα μέσα σε κείμενα, τα όποια μπορούν να

5 Στην Μάνη επικρατεί η πεποίθηση πως το να πεθάνει ένα άτομο σε χώρους που έχει αφιερώσει μεγάλο μέρος της ζωής του ολοκληρώνει αυτή την αλληλουχία γεγονότων.

αναγνωσθούν είτε να ερμηνευθούν από κοινού από τα υποκείμενα που τις επιτελούν και τους εξωτερικούς παρατηρητές» (Danforth, 1982, σ. 29, όπ αναφορά στο Geertz, 1973). Ο Aries (1974) αναδεικνύει τις τελετουργίες θανάτου ως μια νεωτερική ευρωπαϊκή επινόηση η οποία δομήθηκε προκειμένου να διαχειριστούν οι ζωντανοί την άρνηση του αποχωρισμού.

Σύμφωνα με τον Danforth (1982), οι τελετουργίες θανάτου επιτρέπουν την έκφραση θρήνου και συνιστούν τη μοναδική διέξοδο από την απειλή της κοινωνικής παράλυσης που επιφέρει το συμβάν. Στο έργο του διερωτάται εάν στον πυρήνα τους οι τελετουργίες αυτές πραγματεύονται καθαυτή την απειλή του θανάτου. Εάν πράγματι εκκινούν κάποια συζήτηση, τότε ποιο είναι το μήνυμά τους και με ποιους συνομιλούν; Σε πολλές κοινωνίες, απαντά, το γενικό μήνυμα που προσπαθούν να επικοινωνήσουν οι τελετουργίες είναι πως η οντότητα δεν απαλείφεται οριστικά. Επικρατεί η θρησκευτική πεποίθηση ότι εξακολουθεί να υφίσταται πνευματικά σε κάποια μεταθανάτια σφαίρα. Ορμώμενη από την προηγούμενη τοποθέτηση, αξιοσημείωτη είναι μια αναφορά στη θεώρηση του Hertz (1960) ο οποίος νοούσε τον θάνατο ως μια «διφασική» διαδικασία (Davies, 2017, σ.28, όπ. αναφορά στο Hertz, 1960). Ο θάνατος, εξηγεί, επηρεάζει πρώτα το νεκρό σώμα και έπειτα από ένα χρονικό διάστημα τα απομεινάρια. Για τον λόγο αυτό ο Hertz προτείνει ξεχωριστές τελετουργίες για κάθε μεμονωμένη φάση. Η πρώτη τελετουργία εξυπηρετεί στην απομάκρυνση του νεκρού από την καθημερινή κοινωνική ζωή ενώ η δεύτερη εξυπηρετεί στην τοποθέτηση του στον μεταφυσικό κόσμο των προγόνων.

Ο Arnold Van Gennep (1981) ονομάζει τις τελετουργίες «διαβατήριες» (rites of passage) καθώς διευκολύνουν το υποκείμενο να μεταβεί από την μια κοινωνική συνθήκη στην άλλη. Οι τελετουργίες είναι σαν φαντασιακές πόρτες που μας τοποθετούν από τον έναν ψυχικό χώρο στον άλλον, από την μια ταυτότητα στην άλλη. Τις διαχωρίζει σε τρία στάδια: τελετουργίες αποχωρισμού, τελετουργίες μετάβασης και τελετουργίες ενσωμάτωσης. Όσον αφορά τις μεταθανάτιες τελετουργίες, οι τελετουργίες αποχωρισμού διαδραματίζονται προτού λάβει χώρα η κηδεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τελετουργιών αποχωρισμού καταγράφουν οι εθνογραφίες του L. Danforth (1982) στην Ποταμιά της βόρειας Θεσσαλίας και της Ν. Σερεμετάκη (Seremetakis, 1991) στην Μάνη όπου οι τεθλιμμένοι είθισται να θρηνούν υπό τη συνοδεία της κοινότητας τον νεκρό στην

οικία προτού παραδώσουν το σώμα του στην εκκλησία για ενταφιασμό. Η περίοδος που παρεμβάλλεται ανάμεσα στον αποχωρισμό και στην ενσωμάτωση είναι μεταβατική και προσδιορίζεται ως οριακή (liminal). Η κηδεία ως πράξη σηματοδοτεί στην ουσία την αρχή μιας μακράς μεταβατικής περιόδου κατά την οποία το άτομο, εξηγεί ο Van Gennep (1981), δεν είναι εντελώς ζωντανό αλλά ούτε εντελώς νεκρό. Έπειτα από τον ενταφιασμό εκκινεί η περίοδος της κοινωνικής απομόνωσης των τεθλιμμένων προκειμένου να πενήσουν. Ο κοινωνικός θάνατος των τεθλιμμένων αίρεται με την εκταφή του πτώματος που προοιωνίζει το τέλος του πένθους.

Η εκταφή, όπως προϋδέασα, συνιστά μια τελετουργία ενσωμάτωσης. Ο Danforth (1982) στηριζόμενος στα ευρήματα από την εθνογραφική του έρευνα, αποφαινεται πως σε συμβολικό επίπεδο η εκταφή είναι μια θετική πράξη. Μετά την μακρά περίοδο οριακότητας ο νεκρός και οι τεθλιμμένοι επανέρχονται στο φως. Για τους τεθλιμμένους αυτό συνεπάγεται με κοινωνική επανένταξη. Παράδοξα δε, αν εξεταστεί βαθύτερα, η πράξη εντείνει την οδύνη του αποχωρισμού. Η εμφάνιση του αποσυντιθέμενου σώματος στην επιφάνεια σκευάζει την ψευδαίσθηση πως ο αποθανόν θα επιστρέψει στο κοινωνικό σύνολο. Η απομάκρυνση των οστών από τον τάφο μαρτυρά στην πραγματικότητα πως εγκαταλείπει την τελευταία του κατοικία και επέρχεται οριστικός αποχωρισμός. Επί της ουσίας, αντιστρέφεται η διαδικασία της ταφής και εξαλείφεται το μοναδικό σημείο επαφής μεταξύ τεθλιμμένου και αποθανόντα.

Στην Ελλάδα οι μεταθανάτιες τελετουργίες μέσα από την εθνογραφία του Danforth (1982) συνδυάζουν εκφραστικά μέσα όπως το κλάμα και το τραγούδι. Το βιβλίο επικεντρώνεται στην μελέτη των τελετουργιών, των τραγουδιών και των πεποιθήσεων που αναπτύσσει ο κοινοτικός ιστός για τον θάνατο. Το μοιρολόι είναι η πρωταρχική γλώσσα στις επικήδειες τελετουργίες και βρίθει συμβολικού νοήματος. Αναφορικά με το τραγούδι υπάρχει ένας «διάσπαρτος» κορμός καθώς είναι στην ευχέρεια κάθε γυναίκας ποιο τραγούδι θα εκτελέσει ανάλογα την περίσταση. Το νόημα στο τραγούδι τροποποιείται από κάθε ξεχωριστή περίσταση. Το μοιρολόι και το τραγούδι είναι διαδικασίες που θεωρούνται καθαρά γυναικεία υπόθεση. Οι γυναίκες της κοινότητας μόλις ειδοποιηθούν για ένα συμβάν θανάτου θα κινηθούν προς την οικία του νεκρού. Ο ρόλος των γυναικών είναι κεντρικός και άκρως επιβοηθητικός. Αναλαμβάνουν να πλύνουν το σώμα του νεκρού και να του αλλάξουν ενδυμασία για την ταφή. Ενέργειες που οι τεθλιμμένοι αδυνατούν να

φέρουν εις πέρας λόγω της ψυχικής τους καταπόνησης. Στη συνέχεια θα ενδυθούν και οι ίδιες με μαύρες φορεσιές και θα συνοδέψουν υπό τον ήχο του μοιρολογιού το νεκρό σώμα στην εκκλησία. Οι άνδρες όπως προκύπτει από την μελέτη του δεν συμμετέχουν σε τελετουργίες ούτε σε διαδικασίες έκφρασης πόνου. Η απουσία τους από την πένθιμη σφαίρα τους αποφέρει κάποια κοινωνικά προνόμια που οι γυναίκες στερούνται μέχρι την άρση της οριακής περιόδου. Ο Danforth καταφέρνει να καταγράψει την εξελικτική πορεία της διαχείρισης του πένθους από την ανακοίνωση του θανάτου μέχρι την στιγμή της εκταφής. Θεωρητική παρακαταθήκη του βιβλίου είναι η βαρύτητα που δίνεται στην πράξη της εκταφής και του ρόλου που διαδραματίζει. Εν συνόλω, συνθέτει κάθε πτυχή του θανάτου και τον αντίκτυπο που προκαλεί σε μια κλειστή κοινωνία.

Η εθνογραφία της Σερεμετάκη (Seremetakis, 1991) επικεντρώνεται στην Μάνη όπου είναι και γενέτειρα της. Ο επικείμενος θάνατος εμφανίζεται σε μέλη της κοινότητας υπό την μορφή ονείρων και φανερώσεων. Οι θρηνητικές τελετουργίες στην Μάνη επιτελούνται εξίσου με βάση το φύλο. «Οι θρηνητικές τελετουργίες, κατά την θέαση της Σερεμετάκη, δεν είναι μονάχα εκφράσεις πένθους αλλά εργαλεία πολιτισμικής εξουσίας. Κατά τον μεταθανάτιο κύκλο, τα γυναικεία σώματα γίνονται ορατά, ο πόνος τους ηχηρός, και ο μόχθος τους μετασχηματίζεται σε πολιτικός και πολιτισμικός» (Saunders, 1993, σ. 318). Η Μάνη, ένας ανδροκρατούμενος τόπος, μεταμορφώνεται σε γυναικοκρατούμενο στον θάνατο. Η θρηνητική τελετουργία και η εκταφή είναι συμβάντα που δραματοποιούνται δημόσια. Μάλιστα η εκταφή και η ανάγνωση των οστών είναι καθοριστικής σημασίας για τις οικογένειες των εκλιπόντων. Ο πόνος που επιφέρει ο θάνατος μεταμορφώνει το γυναικείο σώμα, το προτάσσει να αναλάβει κοινωνικό ρόλο και να πάρει τον λόγο από τους άνδρες -τον τελευταίο λόγο- όπως προδιαθέτει ο τίτλος του βιβλίου. Οι γυναίκες στην Μάνη υπόκεινται σε περιορισμούς οι όποιοι φαίνεται να καταλύονται όταν αυτές διαμεσολαβούν ανάμεσα στην ζωή και τον θάνατο. Οι γυναίκες επιδίδονται στην πρακτική του «κλάματος» το οποίο λαμβάνει την μορφή τελετουργίας αποκλειστικά στην κοινωνία της Μάνης. Αντίθετα, στην υπόλοιπη Ελλάδα ερμηνεύεται απλά ως έκφραση συναισθήματος. Το κλάμα επιτελείται από μια σολίστα που αυτοσχεδιάζει τους στίχους ενώ στο ρεφρέν απαντά μια αντιφώνηση. Η μορφή που λαμβάνει η αντιφώνηση στην θρηνητική διαδικασία επιτρέπει στις γυναίκες να αποκτήσουν παροδικά πολιτική εξουσία και να αναμετρηθούν με τους

ανδροκρατούμενους θεσμούς. Στο σημείο της ταφής το κλάμα των γυναικών αποσιωπάται από την ψαλμωδία του ιερέα ενώ μπορούν να εκφραστούν εκ νέου μετά το πέρας της. Το κλάμα διακυμαίνεται από χαμηλές σε υψηλές βαθμίδες και όσο εντείνεται οι γυναίκες ενσαρκώνουν την βία του θανάτου.

Συνοψίζοντας την ενότητα αυτή, διαφαίνεται πως σε ποικίλα πολιτισμικά πλαίσια ο θάνατος έχει κεντρική θέση όμως δημόσια αποσιωπάται διότι «διαταράσσει». «Ο θάνατος μετασχηματίζεται από ορατό κοινωνικό γεγονός σε αόρατο ατομικό συμβάν, από περιεχόμενο αφηγήσεων σε θέμα ταμπού, από δοκιμασία της κοινότητας σε προσωπικό δράμα που εκτυλίσσεται στο σύγχρονο νοσοκομείο και στις μονάδες εντατικής θεραπείας» (Μακρυνιώτη, 2008, σ. 18-19). Βαρύτητα αποκτούν επίσης οι συνθήκες θανάτου και η χρονική στιγμή που θα επέλθει. Διαφορετικά βιώνεται ο θάνατος που ολοκληρώνει τον κύκλο της ζωής από τον πρόωρο θάνατο. Οι τελετουργίες θανάτου είναι σημαντικές, πολιτισμικά προσδιορισμένες και αξιοποιούνται σε δύο επίπεδα προκειμένου να αναπαυτεί ο νεκρός και να συμφιλιωθούν οι ζωντανοί με την απώλεια. Οι εθνογραφίες που παρουσιάστηκαν πραγματεύονται τη θεματική του θανάτου στον πυρήνα του. Ακολουθώντας διαφορετικές προσεγγίσεις, συνθέτουν, η καθεμιά με τον ξεχωριστό της τρόπο, την σημασία που αποκτά η φροντίδα του σώματος για τελευταία φορά και την από-φυσικοποίηση του θρήνου. Οι εθνογραφίες μας διασυνδέουν με ερωτήματα που αφορούν την φροντίδα του σώματος της ετερότητας. Όταν ένα άτομο πεθαίνει σε ξένο τόπο, μακριά από την οικογένεια ή την κοινότητα του, ποιος φροντίζει το σώμα του; Τι στάση τηρείται απέναντι σε αυτό; Ενταφιάζεται και εάν ναι με ποιους τρόπους; Τηρούνται τα ταφικά του έθιμα; Θρηνείται η απώλεια του;

1.2 Η σημασία του «σώματος»: Το σώμα ως τοπικότητα και συν-όριο

«Τα σύνορα είναι χαρακιές στο σώμα του πλανήτη⁶»

Στην παρούσα ενότητα εστιάζω στο σώμα των προσφύγων μέσα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία και ανιχνεύω μέσα από ποιες διαδικασίες οι κρατικοί θεσμοί του προσδίδουν βαρύτητα. Διαφοροποιείται η σημασία ή λειτουργία του σώματος για τους κρατικούς ή μη κρατικούς θεσμούς όταν βρίσκεται εν ζωή ή εν θανάτω; Έπειτα θα περιηγηθώ στην σχέση σώματος - συνόρου και στον τρόπο που επιδρά το ένα στο άλλο.

Στο βιβλίο *The Suffering of the Immigrant*, ο Sayad (2004) καταγράφει τη μεταβολή της εμπειρίας του υποκείμενου με το σώμα του όταν προστίθεται στην ταυτότητα του η μεταναστευτική ιδιότητα. Υποστηρίζει ότι ο μετανάστης γίνεται αντιληπτός αποκλειστικά ως ένα σώμα. Για τον Sayad (2004) το σώμα είναι αυτό που κάνει το άτομο ξεχωριστή οντότητα αλλά ταυτόχρονα και κομμάτι του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Η απομάκρυνση του υποκείμενου από τον οικείο του τόπο μεταβάλλει την αισθητηριακή αντίληψη του σώματος.

Στην μετανάστευση, ο μετανάστης βιώνει το σώμα του με διαφορετικό τρόπο. Ανακαλύπτει ότι το σώμα του διαφέρει από τα υπόλοιπα όπως διαφέρει και ο τρόπος που το παρουσίαζε μέχρι πρότινος. Επιπλέον διαφέρει και ο τρόπος που το σώμα του συνήθιζε να καθρεπτίζεται από την όμοια με αυτόν ταυτοτική κοινότητα. Βουτάει σε έναν οικονομικό και κοινωνικό κόσμο του οποίου κύριο προτέρημα είναι ο γενικευμένος ατομικισμός. Υπόκειται σε μηχανισμούς (οικονομικούς, κοινωνικούς, δικαστικούς, πολιτισμικούς, κοκ) οι οποίοι, πέραν της συστηματικής οργάνωσης που επιβάλλουν και του τρόπου ρύθμισης της συμπεριφοράς, όλοι έχουν, ο καθένας στον τομέα του, την επίδραση να εντυπώνουν το ατομικιστικό ηθικό με το οποίο χρωματίζεται (ο μετανάστης) σε ξένο. Ένας ξένος σε χαμηλή κοινωνική κατάσταση (Sayad, 2004, σ. 203-204).

6 Αναρχικό σύνθημα Ανακτήθηκε στις 7 Απρίλιου από:

<https://ipposd.org/2014/01/28/%CE%B1%CF%86%CE%AF%CF%83%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BC%CE%AE-%CF%84%CE%B9%CF%82%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CF%86%CE%BF%CE%BD%CE%AE/>)

«Σε μια αντίστοιχη λογική, ο πρόσφυγας προσδιορίζεται μέσα από ένα σώμα που μπορεί ανά πάσα στιγμή να πιστοποιήσει μια προνομιακή σχέση με την οδύνη και να παράγει ανθρωπισμό» (Τοπάλη, 2012, σ. 109). Οι έτεροι «Άλλοι» γίνονται ορατοί στην κοινωνία υποδοχής ως ανόμοια βιολογικά σώματα και στιγματίζονται ως επιμολυσμένα. Όπως επισημαίνει η Τοπάλη (2012), από την προσκόλληση στο σώμα θα προκύψει μια ιδιόμορφη προσωπικότητα η οποία θα βασιστεί είτε στην εργασία (βλ. μετανάστης) είτε στην οδύνη (βλ. πρόσφυγας).

Για τους Fassin & D' Halluin (2005) το σώμα του πρόσφυγα αποκτά τοπική μορφή εξαιτίας εξουσιαστικών παρεμβάσεων που καταλήγουν να το στιγματίζουν. Το ζων σώμα (lived-body)⁷ του πρόσφυγα είναι μια πολιτική επιφάνεια η οποία υποτάσσεται σε μια σειρά ιατρικών και νομικών διαδικασιών με σκοπό να αποδειχθεί στους κρατικούς θεσμούς ότι είναι ευάλωτο και χρήζει εθνικής προστασίας. Το σώμα εδαφικοποιείται και η επιφάνεια του παρέχει στους θεσμούς πληροφορίες ώστε να διασταυρώσουν την ενσώματη και πολιτική αλήθεια που εξέφρασε επίσημα το υποκείμενο. Όπως θίγουν πολύ εύστοχα οι Fassin & D' Halluin (2005, σ. 598) αναφερόμενοι στις πολιτικές ασύλου της Γαλλίας, «το κράτος πρέπει να αγγίξει τις πληγές για να πεισθεί» και μετέπειτα να πιστοποιήσει. Η ιατρικοποίηση του σώματος ως προϋπόθεση για την απόδοση ασύλου το μεταμορφώνει σε τόπο εγγραφής της αλήθειας.

Ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν οι κρατικοί θεσμοί από κοινού με τους ειδικούς επαγγελματίες προς διασταύρωση της αλήθειας περνά σε ένα φάσμα ελέγχου και αστυνόμευσης των σωμάτων. Η διαρκής επιτήρηση των σωμάτων τα εκθέτει στην τεχνολογία της βιοεξουσίας που συμπλέει με την νοοτροπία της πειθάρχησης και κυβερνησιμότητας. Ο Redfield εκφράζει πως οι συγκεκριμένες ενέργειες σκευάζουν λανθασμένα μια γενικευμένη αντίληψη των προσφύγων ως «ευάλωτων ανθρώπων» υποβιβάζοντας τους από (πολιτικές) οντότητες σε σωματική ύλη (Rozakou, 2012, όπ. αναφορά σε Redfield, 2005, σ. 341). Ή, όπως σημειώνει η Αθανασίου, (2007, σ. 40) «το ανθρώπινο καθ' εαυτό δεν υπάρχει. Υπάρχει μόνο η κατακερματισμένη ανθρώπινη ιδιότητα, το ανθρώπινο σώμα ως επ' άπειρον θρυμματισμένο».

Τα σύνορα είναι εργαλεία που θεσπίζουν τα γεωγραφικά όρια του κράτους και

7 Αναφέρεται στο συγγραφικό έργο του Αλεξιά (2003, σ. 341).

λειτουργούν βασιζόμενα στη δίπολη λογική ενσωμάτωσης και απόκλισης. Τα σύνορα πέραν της γεωγραφικής και πολιτικής τους διάστασης αποκτούν και μια συναισθηματική διάσταση καθότι αποσχίζουν τις οικογένειες από τους αγαπημένους τους (Koutras & Robins, 2016). Τα εν κινήσει προσφυγικά σώματα εγγράφουν με την σειρά τους καινούργιες τοπικότητες και, σύμφωνα με τις μελετήτριες Kapur (2003) και Hyndman (2004), «εγγράφουν ενσώματες αντι-γεωγραφίες και σχέσεις» (Perera, 2013, σ. 59, όπ. αναφορά σε Kapur, 2003, Hyndman, 2004). Οι συνοριακές πολιτικές αφήνουν έκθετο το κινητό σώμα του πρόσφυγα και το περιχαράκωνουν σε μια οριακή ζώνη ζωής και θανάτου.

Πάνω σε αυτή την οριακότητα ανέπτυξε ο Mbembe (2019) την θεωρία του σχετικά με την νεκροπολιτική. Κατά τα λεγόμενα του η ηγεμονία εντοπίζεται στην ικανότητα του κράτους να αποφασίζει ποια ζωή αξίζει να βιωθεί, ποια να θανατωθεί και ποια να εκτεθεί σε θάνατο. Εξετάζοντας τις θεωρήσεις του Φουκώ περί βιοπολιτικής και βιοεξουσίας, ο Mbembe (2019) διαπιστώνει πως δύνανται να επεκταθούν στο φάσμα της νεκροπολιτικής και νεκροεξουσίας. Η νεκροπολιτική είναι στην ουσία της η δυνατότητα της φυσικής εξάλειψης μιας οντότητας (βλ. θανάτωσης) ή της υποβίβασης της σε μια «νεκροζώντανη» οντότητα που κατοικεί σε «κόσμους θανάτου». Οι κόσμοι αντικατοπτρίζουν ζώνες ή χώρους όπου οι συνθήκες διαβίωσης μετά βίας επιτρέπουν στην οντότητα να επιζήσει.

Η απαγόρευση της κινητικότητας των σωμάτων μπορεί να ιδωθεί σαν πιο ήπια μορφή επίδειξης εξουσίας (Perera, 2013). Την στιγμή που ο ανοίκειος «Άλλος», ο φαντασιακός αυτός εχθρός, παραστεί στο τοπίο των συνόρων πυροδοτεί αισθήματα εθνικής ανασφάλειας και απειλής. «Η αντίληψη της ύπαρξης ενός Άλλου που αποπειράται κατά της ζωής μου, ως θανάσιμης απειλής ή απολύτου κινδύνου του οποίου η βιοφυσική εξάλειψη δύναται να ενδυναμώσει την ζωή και την ασφάλεια μου», συνιστά μια ηγεμονική οπτική που σκευάζει ο σύγχρονος νεωτερισμός (Mbembe, 2019, σ. 72). Ο Joseph Pugliese (2007, σ.1) επινόησε την ορολογία «geocorprographies» (γεοσωματικά γραφήματα) για να συγχωνεύσει νοηματικά την βίαιη απώλεια σωμάτων στον γεωπολιτικό βωμό (Perera, 2013, σ. 60, όπ. αναφορά στο Pugliese, 2007). Την χρονική στιγμή που η πολιτική θα σπεύσει να θρυμματίσει ξένα σώματα θα πρέπει να αναλογιστούμε την θέση που λαμβάνει η ζωή, ο θάνατος και το ανθρώπινο σώμα.

Ο θάνατος, εκφράζουν οι Koutras & Robins (2016), γεννά ένα νέο σύνορο που χωρίζει την οικογένεια από το νεκρό σώμα. Η απώλεια μετουσιώνεται σε υποπροϊόν του

συνόρου. Τα σώματα που ξεψύχησαν σε συνοριακές ή φυλασσόμενες κρατικές περιοχές μετατρέπονται τα ίδια σε σύνορα ή περιχαράκωνουν νέα γεωγραφικά συν-όρια. Υπό τα λόγια του Allen Feldman τα έκπτωτα σώματα σημαδεύουν τους τόπους διαμέσου του αίματος (ο θάνατος σαφώς ενέχει και αναίμακτη μορφή). Η παρουσία της υλικότητας του σώματος στο φυσικό περιβάλλον είναι σημαίνουσα διότι εμμένει να μαρτυρά ότι ασκήθηκε βία ενώ δημιουργεί «κινητά σύνορα» περιφερειακά του τόπου όπου εκτυλίχθηκε ο θάνατος (Perera, 2006, σ. 651, όπ. αναφορά σε Feldman, 1991, σ. 139). Σε περίπτωση μάλιστα που ένα σώμα που θεωρείται «παράνομο», βρεθεί νεκρό στην «λάθος» μεριά του γεωγραφικού χάρτη, τα δυο αυτά στοιχεία ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν και αναιρούν την λογική των συνόρων.

Τα έκπτωτα σώματα μπορούν να αξιοποιηθούν ώστε να μεταβάλλουν την προκαθορισμένη γεωγραφία και να χαρτογραφήσουν νέα (νοητά) σύνορα για τους ζωντανούς. Τα μετακινούμενα υποκείμενα έχουν την δυνατότητα να αποφύγουν τις επικίνδυνες διαδρομές, ενθυμούμενα ότι αυτές είχαν ακολουθήσει οι αποθανόντες. Αντ' αυτού μπορούν να ανακατευθυνθούν προς τόπους που η κρατική περιφρούρηση είναι ασθενής ή εντελώς απύσχα. Η Perera (2006) προβαίνει σε έναν σπουδαίο παραλληλισμό με τον θάνατο του Οιδίποδα, το σώμα του οποίου αν και παράνομο στην ζωή, στον θάνατο διεκδικεί το δικαίωμα να υφίσταται σε έναν τόπο. Το άψυχο σώμα του Οιδίποδα παρά των υποχρεώσεων παρέχει παράλληλα και οφέλη στους επίτροπους του τάφου του. Τα έκπτωτα σώματα ωφελούν με παρεμφερή τρόπο τους μετακινούμενους ζωντανούς.

Οι θεσμοί σε ισχύ φέρουν συνεπώς την δύναμη να ελέγξουν την διέλευση των σωμάτων στα εθνικά σύνορα. Η ιδέα ενός «ξένου» εχθρού θέτει σε εφαρμογή πρακτικές που είτε περιορίζουν την κινητικότητα είτε εξοντώνουν την φυσική υπόσταση για χάρη της εθνικής προστασίας. Τα σώματα που ξεψυχούν στο τοπίο των συνόρων ανακατευθύνουν τα εν κινήσει υποκείμενα να ακολουθήσουν εναλλακτικές διαδρομές οι οποίες μπορεί να επιφυλάσσουν μεγαλύτερους κινδύνους. Τα ερωτήματα που προκύπτουν από αυτή την ενότητα είναι εάν τα σώματα που εκτίθενται σε θάνατο σε «ορατές» (τοπίο συνόρων) αλλά και σε «τυφλές» ζώνες εντοπίζονται και ανασύρονται, από ποιους δρώντες και εάν παραπέμπονται για ταυτοποίηση.

Κεφάλαιο 2: Τα νεκρά σώματα των προσφύγων

2.1 Ο «τερματισμός» του ταξιδιού στις ακτές της Λέσβου

«Οι πρόσφυγες έχουν επίγνωση της επικινδυνότητας του ταξιδιού που επιχειρούν, γνωρίζουν πως πολλοί ‘χάθηκαν’ και ‘εξαφανίστηκαν’, απήχθησαν ή άλλοι πως διαπιστωμένα σκοτώθηκαν, πέθαναν από εξάντληση ή ακόμη δολοφονήθηκαν σε αυτήν την προσπάθειά τους» (Μαλιωτάκη, 2012, σ.176). Η παραμονή τους όμως στην χώρα καταγωγής συχνά θέτει την ακεραιότητα τους σε μεγαλύτερο κίνδυνο. Ο απρόοπτος τερματισμός του ταξιδιού, κατ’ επέκτασιν και της ζωής του ατόμου, ιδίως όταν αγωνίστηκε για να την διαφυλάξει, θα μπορούσε να ιδωθεί ως μια μορφή τραγικής ειρωνείας.

Σε αντίθεση με την στεριά, το υποκείμενο δύναται να κινηθεί περισσότερο ελεύθερα στη θάλασσα. Το τοπίο της ελευθερίας άρχισε να αλλοιώνεται όταν ο πρόσφυγας, αυτό το «διεθνώς υπάλληλο υποκείμενο» όπως το ονόμασε η Ratna Kapur, αποφάσισε να την διασχίσει (Perera, 2013, σ. 64, όπ. αναφορά Kapur, 2003). Ως αποτέλεσμα, τα ύδατα απέκτησαν εδαφική μορφή και περιφρούρηση για να παρεμποδιστεί η κινητικότητα κοντά στα αόρατα όρια του έθνους. Το υδάτινο στοιχείο κατά την Perera (2013) μετατρέπεται σε αρένα που ευθύνεται για την παραγωγή υδάτινων σωματικών γραφημάτων (oceanic corpo-graphies).⁸ Η θάλασσα, παρόμοια με την στεριά, συνιστά τοπικότητα γεωπολιτικής βίας. Υπό αυτές τις ενέργειες τα ύδατα διαμορφώνονται σε τόπο αδρανείας, τρόμου, παγίδευσης και θανάτου. Ο Nakhoul προσθέτει ότι τα ύδατα είναι ένας τόπος στον οποίον ενοικούν λανθάνουσες κρατικές απειλές και φαντασιώσεις περί ναυαγίων. Η άσκηση άμεσης βίας (όπως ο θάνατος) σε συνδυασμό με μια κρατική ρητορική εκφοβισμού διαμορφώνουν την θάλασσα σε «ζώνη θανάτου» (Perera, 2013, σ. 66, όπ. αναφορά στο Nakhoul, 2010, σ. 120).

Η Ελλάδα για την διαφύλαξη των υδάτινων συνόρων στην περιοχή του Αιγαίου ανέπτυξε το 2006 δίκτυο συνεργασίας με την ακτοφυλακή της Frontex (Tselepi et al., 2006). Τον Οκτώβρη του 2016 η ακτοφυλακή εγκαινίασε την επιχείρηση Joint Operation Poseidon⁹ για να ενισχύει τον έλεγχο στην περιοχή του Αιγαίου ανάμεσα σε Ελλάδα και

⁸ Ο όρος συνιστά παραλλαγή του geocorpo-graphies που αναφέρθηκε σε πρότερο σημείο.

⁹ Ανακτήθηκε στις 6 Αυγούστου 2022 από: <https://frontex.europa.eu/media-centre/news/focus/joint-operation-poseidon-greece--3lmFxd>

Τουρκία. Δευτερεύοντα στόχο της επιχείρησης αποτελούσε και η ρύθμιση «ακανόνιστων» εισροών. Το βόρειο τμήμα του νησιού της Λέσβου ενδείκνυται ως σημείο εισόδου ή «περάσματος» διότι η θάλασσα χωρίζει μόλις επτά ναυτικά μίλια Ελλάδα από Τουρκία. Το ακρωτήριο του Κόρακα που βρίσκεται ανάμεσα στις περιοχές Μολύβου και Σκάλας Συκαμινιάς είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο πέρασμα εξαιτίας των καιρικών συνθηκών που επικρατούν και των ρεμάτων. Στις συγκεκριμένες ακτογραμμές καταγράφουν οι Tselepi et al. (2016) έχουν λάβει χώρα ναυάγια με αποτέλεσμα ανά τα χρόνια να ανασύρονται πολλές σοροί. «Αυτή η έκταση της ακτογραμμής είναι διάσπαρτη από απομεινάρια πλαστικών σκαφών, ρούχων και προσωπικών αντικειμένων, μαζί με ξεβρασμένα νεκρά σώματα» (Tselepi et al., 2016, σ. 51).

Ένα μεγάλο ποσοστό των πληροφορητών μου εκκινούσε την αφήγηση του με σημείο αναφοράς την χρονολογία του 2015. Η 28^η Οκτώβρη 2015 κατέχει ιδιαίτερο χώρο για την κοινότητα διότι εκτυλίχθηκε το μεγαλύτερο ναυάγιο στα παράλια του νησιού. Η βάρκα που ερχόταν από την δυτική τουρκική ακτή αναποδογύρισε στην περιοχή της Εφταλούς εξαιτίας των καιρικών συνθηκών και των 300 επιβατών που μετέφερε. Τοπικό δημοσίευμα¹⁰ κατέγραψε πως το Λιμενικό Σώμα του νησιού καθώς και η Frontex έσπευσαν άμεσα για διασωστική επέμβαση. Στο σημείο του ναυαγίου έσπευσαν ψαράδες και άλλοι ευαισθητοποιημένοι εθελοντές. Από τις επεμβάσεις διασώθηκαν 274 άτομα που μεταφέρθηκαν στο λιμάνι όπου τους υποδέχθηκαν οι ντόπιοι και τους προσέφεραν είδη πρώτης ανάγκης. Κάποιοι εκ των διασωθέντων δεν κατάφεραν να φτάσουν στο λιμάνι ζωντανοί. Συνολικά 43 άτομα έχασαν τη ζωή τους, εκ των οποίων τα 20 ήταν παιδιά. «Τα μωρέλια μωρέ, να σώσουμε τα μωρέλια»¹¹ φώναζε ένας ντόπιος ψαράς που είχε επέμβει στο σημείο διάσωσης για να βοηθήσει. Στην τοπική διάλεκτο η λέξη «μωρέλι» χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει το παιδί. Την ίδια αμέριστη ευαισθησία απέναντι στην θέα νεκρών «μωρών» επέδειξαν στον λόγο τους και οι πληροφορητές μου.

Η οδύνη που προκάλεσε το ναυάγιο στους πληροφορητές μου αλλά και στους νησιώτες της Λέσβου μου υπέδειξε ομοιότητες με το ναυάγιο που σημάδεψε την γειτονική

10 Ανακτήθηκε στις 6 Αυγούστου 2022 από: <https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/28i-oktovrioy-i-mytlini-me-nekra-paidia-fotografies>

11 Ανακτήθηκε στις 6 Αυγούστου 2022 από: <https://www.naxospress.gr/arthro/istories/ta-morelia-more-na-sosoyme>

Ιταλία. Στο βιβλίο τους οι Bartolo & Tilotta (2018) αναφέρουν πως στην Λαμπεντούζα η νησιώτικη κοινότητα έχει δημιουργήσει τον άγραφο νόμο που «απαγορεύει» να αφηθεί ο οποιοσδήποτε άνθρωπος στο έλεος των κυμάτων. Η σκέψη και μόνο μιας αβοήθητης ζωής που ενδίδει στον νόμο της θάλασσας είναι απαράδεκτη. Η 3^η Οκτωβρίου του 2013 σηματοδοτεί την πιο θλιβερή ημέρα στην ιστορία του νησιού. Ο Giacomo Bartolo που φέρει την ιδιότητα του ιατρού συμμετείχε σε ομάδα διάσωσης η οποία έσπευσε εκείνη την ημέρα στην θάλασσα και αντίκρυσε ένα εκ των μεγαλύτερων ναυαγίων που διαδραματίστηκε στα Ιταλικά νερά. «Η θάλασσα ήταν γεμάτη ανθρώπους που φώναζαν για βοήθεια και άψυχα σώματα. Δεν υπήρχε ωστόσο σημάδι βάρκας» (Bartolo & Tilotta, 2018, σ. 306). Πολλοί άνθρωποι είχαν πνιγεί ακαριαία, άλλοι είχαν παγιδευτεί σε σημεία που η διάσωση τους ήταν ανέφικτη. Η μαρτυρία μέλους διασωστικής ομάδας προς έναν από τους συγγραφείς συγκλονίζει: «Φύγανε προς το βυθό και δεν αναδύθηκαν ποτέ ξανά στην επιφάνεια». «Προσπάθησα να τους σώσω αλλά δεν τα κατάφερα. Ήταν τρομαχτικό» (Bartolo & Tilotta, 2018, σ. 106). Η βύθιση των σωμάτων στον ύφαλο μπορεί να ερμηνευθεί στην περίπτωση αυτή ως το πέρασμα τους από την ορατότητα στην αορατότητα.

Την ημέρα του τραγικού ναυαγίου στην Λαμπεντούζα περισσότεροι από 300 άνθρωποι απεβίωσαν. Με πρωτοβουλία του δημάρχου και της τοπικής κοινωνίας το 2018, πέντε χρόνια μετά το συμβάν, στο νησί διοργανώθηκε τελετή προς τιμήν των θυμάτων (Brightman & Grotti, 2019). Μέσα σε ένα σκάφος στην μέση της Μεσογείου αφιερώθηκε ένα στέμμα στην μνήμη των αποθανόντων. Αυτή η τελετουργία μνήμης είναι κεντρικής σημασίας καθώς το στέμμα θεωρείται εθνικό σύμβολο. Το ιταλικό κράτος σε κάθε εθνική επέτειο για την Απελευθέρωση καταθέτει στέμμα προς τιμήν των στρατιωτών και όσων έχασαν τη ζωή τους στον πόλεμο για χάρη της πατρίδας αλλά τα σώματα τους δεν ανακτήθηκαν ποτέ.

Στην Λέσβο δεν μου έγινε γνωστό μέσα από τις συνομιλίες που πραγματοποίησα εάν η τοπική κοινότητα αφιερώνει επέτειο προς τιμήν των θυμάτων του ναυαγίου της 28^{ης} Οκτώβρη 2015. Στις εξιστορήσεις δύο πληροφορητών μου συνειδητοποίησα, ωστόσο, πόσο στενή επαφή αναπτύσσουν κάποιοι από τους κάτοικους με τα ναυάγια και ενδεχομένως και με τον θάνατο. Για παράδειγμα, ο πληροφορητής Π. κάπου στην διαδρομή μας στην περιοχή της Θερμής μου υποδεικνύει να κοιτάξω ένα συγκεκριμένο

σημείο στην θάλασσα και προσθέτει *«βλέπεις εκείνα τα βράχια; Μια φορά χρειάστηκε να βουτήξω μέσα στο νερό για να απεγκλωβίσουμε κάτι πρόσφυγες με μωρά»*. Στη συνομιλία μας, ένας άλλος πληροφορητής, ο Γ.Κ. που ήταν Αντιδήμαρχος στον τομέα Καθαριότητας και Γεωγραφίας μου εξιστορεί την προσωπική του εμπειρία από ένα ναυάγιο που εκτυλίχθηκε στην περιοχή Τσαμάκια της Μυτιλήνης. Όντας παρόν στο σημείο βούτηξε στην θάλασσα να διασώσει από πνιγμό ένα νεαρό κορίτσι. Το κορίτσι όμως δεν κατάφερε να επιζήσει. *«Δε θα ξεχάσω ποτέ αυτό το περιστατικό, έχει χαραχτεί μέσα μου. Μέχρι τότε θεωρούσα τον εαυτό μου άτρωτο γιατί ήμουν όλη μου την ζωή στην θάλασσα λόγω ναυτικού επαγγέλματος. Νόμισα πως τα είχα δει όλα αλλά δεν είχα δει τίποτα. Τέτοιες εμπειρίες σε κάνουν να αναθεωρείς συνολικά στάση απέναντι στην ζωή. Εύχομαι κάτι τέτοιο να μην ξανασυμβεί, πόσο μάλλον να τις ξαναζήσει άλλος»*.

Η Sarah Green (2012) στα πλαίσια της εθνογραφικής της έρευνας βρέθηκε στο νησί της Λέσβου και συγκεκριμένα στην Μυτιλήνη. Παρατηρώντας για εκτενή χρονικά διαστήματα τους κάτοικους της Μυτιλήνης καταγράφει πως ο θάνατος είναι ορατό και καθημερινό στοιχείο του κοινοτικού βίου ενώ σχετίζεται βαθιά με την συγγένεια. Η απώλεια κάποιου οικείου συγγενή είτε συγγενή γνωστού έχει καλλιεργήσει στους κάτοικους την κατανόηση της απουσίας, του πένθους και του δραματικού κενού που προκαλείται από την συνθήκη. Ακόμη και οι αρνητικά διακείμενοι ντόπιοι συνταράσσονται από τις νεκρές σορούς προσφύγων στις ακτογραμμές του νησιού. *«Βάση αυτής της κοινωνικής αναγνώρισης ήταν ο κλονισμός που προκύπτει από την κοινωνική οικειότητα: η απύσχα παρουσία της οικογένειας του εκλιπόντα επανασυνδέει αυτό το μικρό μέρος στο Αιγαίο με άλλα μέρη του κόσμου, τους τόπους προέλευσης των νεκρών»* (Green, 2012, σ. 152).

2.2 Απουσία ύλης – Απουσία ορατότητας

Μια από τις φορές που περίμενα έξω από το γραφείο του ιατροδικαστή στο Βοστανείο νοσοκομείο της Μυτιλήνης, η αναμονή μου συνέπεσε με ένα έκτακτο περιστατικό αναγνώρισης σορού. Όταν τελικά ο νεαρός πρόσφυγας που είχε κληθεί για αναγνώριση βγήκε από την αίθουσα, ήταν πρόδηλο από την οδύνη στο πρόσωπο του πως η αναγνώριση είχε πραγματοποιηθεί «επιτυχώς». Στην περίπτωση που αναφέρω εάν απουσίαζε η σορός

ή δεν είχε αποσπαστεί κάποιο είδος βιολογικού υλικού το συμβάν του θανάτου θα παρέμενε άγνωστο στον συγγενή. Στην ενότητα αυτή επιθυμώ να αναδείξω τον ρόλο που διαδραματίζει η σωματική ύλη (σύνολο ή τμήμα αυτής) στην ορατότητα του θανάτου και κατά προέκταση στην ανάκτηση της ατομικής ταυτότητας.

Το σώμα, που δεν γίνεται αντιληπτό ως προέκταση της ατομικής ταυτότητας, σηματοδοτεί την βιολογική μοναδικότητα κάθε οντότητας. Η ανυπαρξία σώματος ή κάποιου βιολογικού υλικού καθιστά ανέφικτη την διαδικασία ταυτοποίησης και της γνωστοποίησης του θανάτου του ατόμου. Στο σημείο αυτό κρίνω αναγκαίο να διασαφηνιστεί τι ορίζεται ως βιολογικό υλικό.

Ως βιολογικό υλικό ανθρώπινης προέλευσης νοείται κάθε υλικό οποιασδήποτε μορφής (στερεή, υγρή, αέρια) προέρχεται από τον άνθρωπο. Όπως ορίζεται στο ΠΔ 26/2008 (ΦΕΚ 51Α'/24.3.2008), ως βιολογικά υλικά ανθρώπινης προέλευσης θεωρούνται πρωταρχικώς όλοι οι ιστοί του ανθρώπινου σώματος, δηλαδή τα συστατικά μέρη αυτού που σχηματίζονται από κύτταρα (Κάτσος et al., 2020, σ. 27).

Σε κυτταρικό επίπεδο, αναφέρουν οι Κάτσος et al. (2020), ως βιολογικό υλικό προσλαμβάνονται και οι γενετικές πληροφορίες (DNA). Στα απομεινάρια ύλης υπάρχουν πληροφορίες που συμβάλουν στην σύνθεση της ατομικής βιογραφίας. Κατά την διάρκεια της ζωής μας εγγράφονται και αποθηκεύονται στο σώμα μας τα σημάδια που αποτυπώνουν οι εμπειρίες μας. Ο θάνατος του ατόμου σε προχωρημένο ηλικιακό στάδιο εξασφαλίζει την βέλτιστη καταγραφή των πληροφοριών και την ευδιάκριτη ανάγνωση τους στα απομεινάρια ύλης (Black, 2019). Η βιολογική ανάλυση του σώματος συνδράμει στην γραμμική επανατοποθέτηση της ατομικής βιογραφίας και στην αντιστοιχία της ταυτότητας προ και μετά θανάτου. Μεταθανάτια το σώμα περνάει από διάφορα στάδια παραμόρφωσης και αποσυντίθεται μέχρι τα αρχικά κύτταρα που το έπλασαν.

Το νεκρό σώμα πυροδοτεί δυισμούς αναφορικά με τη φύση του. Προκύπτουν δυικά σχήματα όπως το ανθρώπινο / μη- ανθρώπινο, παρόν- απόν διότι η συνθήκη της θνητότητας περιπλέκει τα κοσμικά όρια. Το σώμα πλανάται ουσιαστικά ανάμεσα στην σφαίρα των ζωντανών και των αποθανόντων δυσχεραίνοντας την αποκλειστική κατάταξη του. Εξ' ου διαμορφώνεται ταυτόχρονα σε υλικό και φασματικό (παίρνει την μορφή φαντάσματος), αποκείμενο και ιερό (Papailias, 2018). Η (α)ορατότητα της ύλης θα καθορίσει ανάλογα και την (α)ορατότητα του θανάτου. Εμβληματικό παράδειγμα της

αναλογίας συνιστά η εξαφάνιση σωμάτων κατά την δικτατορία στην Αργεντινή. Ένα απόν σώμα είναι πρακτικώς ανέφικτο να αποδειχθεί νεκρό από την στιγμή που δεν υφίσταται στον χώρο μια ύλη, πόσο μάλλον να τιμηθεί με θρηνητικές και ταφικές τελετουργίες. Οι Konras & Robins (2016) επισημαίνουν και μια άλλη λειτουργία της απουσίας της ύλης. Το απόν σώμα του πρόσφυγα δεν μπορεί να καταδείξει το γεγονός πως το κράτος εγκλημάτησε εναντίου του. Το πτώμα συνυφαίνεται με την ηγεμονία και καταλύει το προσωπείο των κρατικών θεσμών ως προστατών από τον θάνατο (Robins, 2019).

Ο Agamben θεωρεί πως ένα νεκρό σώμα υποβιβάζεται από ενδείκτη¹² ενός προσώπου σε υλικό αντικείμενο (Green, 2012, όπ. αναφορά στο Agamben, 1998). Η ανθρωπολόγος Katherine Verdery (2000) κινείται θεωρητικά κοντά στον φιλόσοφο με την μικρή διαφορά ότι το θνήσκει υποβιβάζει το πτώμα σε κάτι μονοσήμαντο εξαιτίας της υλικότητας του. Όλες οι ιδιότητες που το καθιστούσαν πολυσήμαντο έχουν πια εκλείψει. Το πτώμα συνιστά ένα υλικό αντικείμενο που μπορεί να αξιοποιηθεί για συμβολικούς και πολιτικούς σκοπούς. «Τα ανθρώπινα απομεινάρια φέρουν τεράστιες πιθανότητες και τους ζητείται να κουβαλήσουν ένα ευρύ βάρος πολιτικών νοημάτων και να αναπαραστήσουν συγκεκριμένα είδη πολιτικών υποκειμένων» (Robins, 2019, σ. 4). Ένα πτώμα μπορεί να τοποθετηθεί εσκεμμένα σε τόπους με ιστορική σημασία υπό τα πλαίσια ενός αντιστασιακού εγχειρήματος. Ενέργειες όπως η προαναφερθείσα κάνουν ορατή την θνητότητα του σώματος και συνεισφέρουν στην μελλοντική πολιτική μεταμόρφωση. Το σώμα των προσφύγων πολλές φορές καταλήγει άψυχο σε «γκρίζες ζώνες» πλησίον των συνόρων (Konras & Robins, 2016). Ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι να επέλθει ο θάνατος σε αυτές τις τυφλές ζώνες διότι θα πληθύνει τις πιθανότητες να παραμείνει ανεξερευνήτο (Papailias, 2018).

Στην Ελλάδα ο θάνατος καλύπτεται από πέπλα αορατότητας. Άλλωστε η κρατική διαχείριση όσον αφορά τους αιτούντες άσυλο αγγίζει πολύ τα όρια μιας «πολιτικής αορατότητας» (Rozakou, 2012, σ. 563). Η πολιτική αυτή βασίζεται κυριότερα στο αίσθημα αδιαφορίας παρά στην ανικανότητα του κράτους πράγματι να «δει». Η Alison Mountz (2015) παραλληλίζει την πολιτική αορατότητα που δέχονται οι πρόσφυγες εν ζωή και εν

12 Ο όρος πηγάζει από τον Saussure ο οποίος συνέθεσε το τρίπτυχο: σύμβολο, εικόνα και δείκτης. Ένα παράδειγμα ενδείκτη συνιστά το διαβατήριο στο οποίο συνυπάρχουν και τα τρία στοιχεία (Green, 2012, 137).

θανάτω. Στην περίπτωση που ένα προσφυγικό σώμα δεν τιμάται αξιοπρεπώς εν ζωή, με την ίδια λογική θα ατιμασθεί και εν θανάτω.

Διαδεδομένο παράδειγμα αποτελεί το νεκρό σώμα του Alan Kurdi που πνίγηκε στην θάλασσα της Μεσογείου την χρονιά του 2015. Η αναπαράσταση του παιδικού σώματος από τα μέσα ενημέρωσης σε παγκόσμια εμβέλεια ήταν ο λόγος που κατέστη ορατό. Η οπτική εγγραφή του τρίχρονου νηπίου που το σώμα του βρέθηκε άψυχο στην ακτή είχε συγκλονίσει και είχε προκαλέσει δυσφορία. Η ψηφιακή αποτύπωση του σώματος και η μαζική κυκλοφορία του «έκανε φανερή την ζωτική σημασία της υλικότητας του νεκρού σώματος» (Papailias, 2018, σ. 4). Η ορατότητα στον προσφυγικό θάνατο είναι θεμιτή διότι παρακινεί τους θεσμούς να δράσουν και ευνοεί την κοινωνική ευαισθητοποίηση. Στην άλλη πλευρά του νομίσματος όμως λανθάνει και το ανάλογο τίμημα. Η μουσειακή έκθεση των σωμάτων σαν να είναι συλλεκτικά αντικείμενα, αποσχίζει τα σώματα από την βιωμένη οδύνη του θανάτου, συνάμα εγκυμονεί τον κίνδυνο να τα αποκτηνώσει στο δημόσιο μάτι. Μεταφέροντας αυτούσια τα λόγια της Malkki: «Είναι ένα θέαμα ωμής, γυμνής ανθρωπότητας. Δεν βοηθάει στο να συνειδητοποιήσει κανείς ότι καθένας από αυτούς τους ανθρώπους στη φωτογραφία έχει όνομα, απόψεις, συγγενείς, ιστορίες ή λόγους για τους οποίους βρίσκεται εκεί τη συγκεκριμένη στιγμή: στο εσωτερικό μιας φωτογραφίας» (Malkki 1996, σ. 387).

2.3 Αγνοούμενα ή αζήτητα σώματα

Τα σώματα που εντάσσονται σε κοινωνικά μειονεκτικές ομάδες έχουν περισσότερες πιθανότητες να εξαφανιστούν ή να παραμείνουν αζήτητα (Jones & Whitetaker, 2012). Η απρόοπτη δυσκολία ιχνηλάτησης ενός ανθρώπου εν κινήσει δημιουργεί μια αμφιλεγόμενη κατάσταση που μεταβαίνει ανάμεσα στην εξαφάνιση και την απώλεια. Η Pauline Boss (2004, σ. 554) εισάγει την ορολογία «αμφιλεγόμενη απώλεια» για να περιγράψει «μια κατάσταση αδιευκρίνιστης απώλειας η όποια πηγάζει από την έλλειψη γνώσης αναφορικά με το ενδεχόμενο επιβίωσης ή θανάτου του αγαπημένου ατόμου, αν είναι παρόν ή απόν». Ο Gabriel Gatti (2014, σ. 30) περιγράφει πως στην περίπτωση μιας εξαφάνισης το αγνοούμενο άτομο υφίσταται ως «σώμα δίχως ταυτότητα» και «ταυτότητα δίχως σώμα» κατά το διάστημα που παραμένει ανεξερευνήτο και μη ταυτοποιημένο. Αυτή η

απροσδιόριστη κατάσταση σκευάζει μια νέα ιδιόζουσα κατηγορία που δεν δύναται να είναι ούτε υπαρκτή ούτε ανύπαρκτη παρουσία (Nyberg Sorensen & Huttunen, 2020, σ. 3). Η Linda Green (2011) δανείζεται τον όρο «the nobodies» του συγγραφέα Eduardo Galeano για να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο η συνθήκη του πολέμου δημιουργεί αναλώσιμους ανθρώπους. Ο όρος ωστόσο επιτρέπει να προκύψει ένα παιχνίδι λέξεων εάν η λέξη nobodies (κανένας) λάβει το συντακτικό σχήμα no bodies (μη σώματα). Στις περιστάσεις που οι πρόσφυγες αγνοούνται είτε έχουν αποβιώσει ανώνυμα η απουσία των σωμάτων (no bodies) καταφέρει να σκευάζει αν/υπαρκτές οντότητες. Στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων τα δηλωμένα αγνοούμενα σώματα εντοπίζονται νεκρά (Nyberg Sorensen & Huttunen, 2022).

Η εθνογραφική έρευνα της Caroline Kobelinsky (2019), παρότι εστιάζει τοπογραφικά στον θάνατο που λαμβάνει χώρα στα σύνορα Ισπανίας–Μαρόκου, αποτυπώνει κοινά μοτίβα με τους ευρωπαϊκούς κρατικούς μηχανισμούς. Από τους πληροφορητές της, ένα εύλογο ποσοστό ανέφερε πως ενώ εκτυλίσσονται αρκετοί θάνατοι σε κάθε προσπάθεια διάσχισης των συνόρων τα σώματα δεν εντοπίζονται ποτέ. Αφανίζονται ανεξήγητα εν ριπή οφθαλμού. Οι πληροφορητές της εκφράζουν πως στα σύνορα Ισπανίας–Μαρόκου έχουν χάσει την ζωή τους άτομα που ανήκαν σε κοινότητες από το Μαλί, το Καμερούν και την Γουινέα. Η προσφυγική κοινότητα του Μαρόκου σε κάθε εξαφάνιση ενός συνανθρώπου της εικάζει ότι το σώμα κατασπαράχθηκε από σαρκοβόρα ζώα ή αφανίστηκε σε κάποιο επικίνδυνο σημείο στην γη. Τα αγνοούμενα/αζήτητα σώματα συμβάλλουν στην κατασκευή ενός κοινού φαντασιακού για τα σύνορα ενώ ενισχύουν την αορατότητα του θανάτου. Σημαντική πληροφορία που προκύπτει από την έρευνα είναι πως οι κρατικοί θεσμοί υιοθετούν στάση εγκατάλειψης αφήνοντας τα σώματα αζήτητα. Η πρωτοβουλία των προσφύγων να αναζητήσουν τους συνανθρώπους τους, των ανθρωπιστικών φορέων και μεμονωμένων επαγγελματιών είναι που αποφέρει καρπούς.

Πιθανότητα η ανυπαρξία πολιτειότητας (το μη-ανήκειν) αποδεσμεύει τους θεσμούς από την υποχρέωση να αναζητήσουν αγνοούμενα ή νεκρά σώματα και να αναλάβουν την ευθύνη της διαχείρισής τους (Siccardi, 2017). Η κρατική στάση εγκατάλειψης στερεί από τα σώματα την αξιοπρέπεια τους και στον θάνατο. Ο Noam Leshem (2016) εκφράζει πως από την αρχή της επιτέλεσης της η εγκατάλειψη είναι

ουσιαστικά μια βιοπολιτική τεχνολογία. Η εγκατάλειψη έχει διαμορφωθεί σε δομικό στοιχείο του νεοφιλελεύθερου κράτους και λειτουργεί αποστερώντας στο υποκείμενο οποιασδήποτε λογής προστασία. Η ζωή καταλήγει, με αυτό τον τρόπο, να απογυμνώνεται - όπως είχε θέσει ο Giorgio Agamben- και να εκτίθεται στον θάνατο. Επί του θέματος, στην γειτονική Ιταλία το κράτος δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον να φροντίσει για τα αζήτητα νεκρά σώματα/ ανθρώπινα απομεινάρια διότι δεν εντάσσονται στα πλαίσια των βιοπολιτικών ανησυχιών. Το κράτος διαχωρίζει τα σώματα από την ανθρώπινη τους υπόσταση (τα από-υποκειμενοποιεί) κρίνοντας πως τους αρμόζει να αντιμετωπισθούν σαν άψυχα αντικείμενα (Mirto, 2018).

Η αναζήτηση ανακατευθύνεται συνεπώς σε ανεξάρτητους επαγγελματίες, εθελοντές και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις. Η πρωτοβουλία Mediterranean Missing Project¹³ του Διεθνούς Οργανισμού Μετανάστευσης (ΔΟΜ) έχει αναλάβει την καταγραφή αγνοουμένων και αποθανόντων μεταναστών, προσφύγων και αιτούντων άσυλου που αφανίστηκαν στις συνοριακές περιοχές. Η πρωτοβουλία παρέχει επιπλέον πληροφοριακό υλικό στις οικογένειες των αγνοουμένων για να τις προσανατολίσει με ποιον τρόπο να ενεργήσουν στην διαδικασία αναζήτησης. Σύμφωνα με τον ΔΟΜ, από το 2014 μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί 23.900 αγνοούμενοι στη Μεσόγειο¹⁴. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των απωλειών προκαλείται εξαιτίας ναυαγίων. Ο ΔΟΜ αναφέρει πως η ελλιπής χρηματοδότηση και η δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι ιταλικές αρχές να διασταυρώσουν στοιχεία που έχουν συλλεχθεί από τα πτώματα και τις οικογένειες αποθαρρύνει τις έρευνες (Mirto, 2018). Η αφοσίωση επαγγελματιών και πρωτοβουλιών όπως του Mediterranean Missing Project τροφοδοτούνται από την σκέψη ότι μέσα από την τέλεση της πράξης επανακτάται η αξιοπρέπεια του ατόμου και η οικογένεια αποκτά δικαίωμα στον θρήνο.

Η αξιοπρέπεια στον θάνατο είναι ένα θέμα που επανέρχεται διαρκώς στο προσκήνιο. Η αδυναμία εντοπισμού και ταυτοποίησης σωμάτων διαγράφει τις ατομικές ιστορίες συνάμα και των οικογενειών τους. Μια «αμφιλεγόμενη απώλεια» δεν γεννά αποκλειστικά συναισθηματικές επιπλοκές για τους επιζώντες αλλά και νομικές. Μια σοβαρή επιπλοκή συνιστά η παρεμπόδιση των συγγενών των αγνοουμένων να εκκινήσουν

13 Ανακτήθηκε στις 25 Απριλίου 2022 από: <https://missingmigrants.iom.int/who-we-are>

14 Το αναφερθέν στατιστικό δεδομένο αναγράφεται την επίσημη σελίδα του οργανισμού.

Ανακτήθηκε στις 25 Απριλίου 2022 από: <https://missingmigrants.iom.int/region/mediterranean>

νομικές διαδικασίες έναντι των ιθύνοντων προσώπων ή φορέων για τα ναυάγια (Siccardi, 2017). Ο μοναδικός τρόπος για να αποκτήσουν πρόσβαση οι συγγενείς στο «δικαίωμα τους να γνωρίζουν» τι απέγιναν οι δικοί τους άνθρωποι που ταξίδεψαν στην Μεσόγειο θάλασσα είναι μέσω του εντοπισμού των σωμάτων των αγνοουμένων.

Κεφάλαιο 3: Η διαχείριση του θανάτου των «Άλλων»

3.1 Το νομοθετικό πλαίσιο

Υπό το Ρωμαϊκό Δίκαιο το πτώμα ενός ανθρώπου μεταβολίζεται σε ένα *res extra commercium*, δηλαδή σε ένα αντικείμενο εκτός συναλλαγής, που δεν ανήκει πλέον σε κανέναν. Η απουσία κυριότητας του σώματος δεν απελευθερώνει τους κρατικούς θεσμούς από την υποχρέωση της ανάκτησης της χαμένης ταυτότητας και ταφής. Στον Ποινικό Κώδικα της Ελλάδας οι Ν. 4619/2019 (ΦΕΚ 95Α'/11.6.2019) και Ν 4637/2019 (ΦΕΚ 180Α'/18.11.2019) διατυπώνουν πως η αξιοπρέπεια του ανθρώπου είναι σημαντική και μετά θάνατον (Κάτσος et al., 2020). Συγκεκριμένα για τα νεκρά σώματα των μεταναστών στην Ελλάδα η έκθεση του Mediterranean Missing Project (2016) καταγράφει πως δεν υφίσταται ειδικό νομικό καθεστώς. Η διαχείριση των σωμάτων συνεπώς θα πρέπει να ακολουθήσει την διάταξη του άρθρου 2 του Ελληνικού Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας».

Στην Υπουργική Απόφαση Α5/1210/1978 (ΦΕΚ Β-424/10-5-1978) περί όρων για ίδρυση κοιμητηρίων στο άρθρο 1¹⁵ προσφέρονται κάποιοι βασικοί ορισμοί. Ως «ανθρώπινο πτώμα» ή «πτώμα» ορίζεται το σώμα ατόμου που έχει αποβιώσει δίχως να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην κατάσταση του πτώματος. Δύναται να αποτελεί ένα ενοποιημένο σώμα ή τμήματα αυτού. Σε εθνικό επίπεδο η δήλωση του θανάτου ενός προσώπου πρέπει να πραγματοποιηθεί από κάποιο οικογενειακό ή τρίτο μέλος στο πλησιέστερο ληξιαρχείο του δήμου. Σε περίπτωση που ο θάνατος λάβει χώρα σε στιγμή που το άτομο βρίσκεται εν κινήσει η δήλωση πρέπει να γίνει στον τόπο προορισμού ή αποβίβασης (Υπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες¹⁶).

15 Υπουργική Απόφαση Α5/1210/1978 (ΦΕΚ Β-424/10-5-1970). Ανακτήθηκε στις 6 Μαΐου 2022 από <https://www.e-nomothesia.gr/kat-koimeteria-nekrotafeia/ya-a5-1210-1978.html>

16 Υπατη Αρμοστεία, Καταχώρηση Θανάτου. Ανακτήθηκε στις 4 Μαΐου 2022 από <https://help.unhcr.org/greece/el/h-%CE%B6%CF%89%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CE%B8%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%84%CE%BF%CF%85/>

Στην ειδική περίπτωση που ο συγγενής αποβιώσει σε ναυάγιο οι οικείοι του έχουν την δυνατότητα να επιλέξουν εάν η ταφή θα γίνει στην Ελλάδα ή θα επαναπατριστεί η σορός στην χώρα καταγωγής. Στην επίσημη ιστοσελίδα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες αναγράφεται ότι ο εκάστοτε δήμος ή νομαρχία είναι αρμόδιοι για την ενημέρωση των συγγενών σχετικά με τις επιλογές τους καθώς και για τον συντονισμό των διαδικασιών. Εφόσον έρθει εις πέρας η καταχώρηση του θανάτου, θα πρέπει να προσκομιστούν κάποια απαραίτητα δικαιολογητικά για να εκδοθεί ένα πιστοποιητικό θανάτου (αναγράφεται ο τόπος, η ώρα και ημερομηνία θανάτου) με σκοπό να διεκπεραιωθεί η ταφή. Στην Ελλάδα «τα πιστοποιητικά θανάτου εκδίδονται τόσο για ταυτοποιημένους όσο και μη ταυτοποιημένους νεκρούς, όπως επίσης και σε περιπτώσεις όπου τα νεκρά σώματα δεν έχουν βρεθεί αλλά ο θάνατος θεωρείται βέβαιος και έχει γίνει δικαστική πράξη βεβαίωσης θανάτου» (Mediterranean Missing Project, 2016, σ. 28).

Στο άρθρο 6 του Α.Ν 582/1968 ¹⁷(ΦΕΚ 225/28.09.1968 τεύχος Α΄) περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων ορίζεται ότι «είναι προορισμένα για τον ενταφιασμό παντός νεκρού, ασχέτως θρησκευματος ή εθνικότητας». Η νομοθεσία δεσμεύει τους δήμους και τις κοινότητες που έχουν υπό την διοίκηση τους κοιμητήρια να προσφέρουν χώρο για την ταφή κάθε ανθρώπου, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι θανούντες δεν ανήκαν στη δημοτική περιφέρεια ή έφεραν την ιδιότητα ημεδαπού, αλλοδαπού, ομοθρήσκου ή αλλοθρήσκου. Αναφορικά με την τελευταία κατηγορία προβλέπεται ότι ο ενταφιασμός πραγματοποιείται αφότου δοθεί έγκριση από την Ιερά Μητρόπολη και ύστερα θα «καθορίσωσιν ιδιαίτερον χώρον εντός του δημοτικού ή κοινοτικού κοιμητηρίου».

Το διεθνές και εθνικό δίκαιο υποχρεώνει τις κρατικές αρχές να διενεργήσουν έρευνες όταν υπάρχει υποψία μη φυσικού τρόπου θανάτου (πχ. ναυάγιο). Στο άρθρο 239 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας¹⁸ καθίσταται σαφές πως το κράτος και οι αρμόδιοι

17 Άρθρο 6 του Α.Ν 582/1968 (ΦΕΚ 225/28.09.1968 τεύχος Α΄) περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων. Ανακτήθηκε στις 5 Μάϊου 2022 από

<https://e-postirixis.gr/blog/laws/%CE%B1-%CE%BD-58268-%CF%86%CE%B5%CE%BA-22528-09-1968-%CF%84%CE%B5%CF%8D%CF%87%CE%BF%CF%82-%CE%B1-%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%AF%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%BA%CE%B1/>

18 Κώδικας Ποινικής Δικονομίας. Ανακτήθηκε στις 8 Μάϊου 2022 από http://www.opengov.gr/ministryofjustice/wpcontent/uploads/downloads/2019/03/%CE%A3%CF%87%CE%AD%CE%B4%CE%B9%CE%BF_%CE%9A%CF%8E%CE%B4%CE%B9%CE%B

μηχανισμοί του φέρουν την ευθύνη της συλλογής δεδομένων υπό την μορφή ιατροδικαστικής εξέτασης. Η ιδιαιτερότητα κάθε περίπτωσης μπορεί να χρήζει της διενέργειας ανακριτικής διαδικασίας (με οικογενειακά μέλη ή διασωθέντες) ως συμπληρωματικής πηγής πληροφοριών. Η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα των Ανθρώπων (ΕΕΔΑ) ασχολείται με ζητήματα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την διασφάλιση της τήρησης τους σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Στο άρθρο 8 στο Παγκόσμιο Σύμφωνο για την Ασφαλή, Ομαλή και Τακτική Μετανάστευση¹⁹ που αφορά την *Διάσωση των ζώων και εγκαθίδρυση συντονισμένων, διεθνών προσπαθειών για τους αγνοούμενους μετανάστες* προτάσσει πως τα κράτη θα πρέπει να αναπτύξουν μεταξύ τους Διεθνή συνεργασία με σκοπό να διασώσουν ζωές, να αποτρέψουν θανάτους και να αναλάβουν την έρευνα και διάσωση σωμάτων (ΕΕΔΑ, 2019). Ενέργειες που θα πρέπει να διέπονται από μια νοοτροπία συλλογικής ευθύνης έναντι των ζώων των αγνοουμένων ή αδικοχαμένων σωμάτων. Παρά την πρωτοβουλία σχεδιασμού ενός ενοποιητικού πλάνου διαχείρισης των αγνοούμενων και των δικαιωμάτων των οικογενειών τους σε διεθνές επίπεδο δεν υφίσταται ένα επίσημο κείμενο αναφορικά με τις υποχρεώσεις κάθε κράτους. Εθνικά επικρατεί πολυνομία διότι οι αρχές στα κέντρα εισόδου δεν έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν ενοποιημένες και ολοκληρωμένες διαδικασίες αναφορικά με την δήλωση αγνοουμένων και νεκρών σωμάτων.

3.2 Η ορολογία των επαγγελματιών

Οι νεοφερμένοι μετανάστες, γράφει ο Bauman (2004), εκπέμπουν με την παρουσία τους μια μυρωδιά «απορρίμματος». Η μυρωδιά αυτή προδίδει την ευαλωτότητά τους και προοιωνίζει την δυνητική έκθεσή τους στον θάνατο. Απλούστερα, οι μετανάστες και σε πιο δυσμενή θέση οι πρόσφυγες, ενσαρκώνουν το επίπονο προαίσθημα της ίδιας τους της ανάλωσης. Όταν επέλθει λοιπόν η δυσοίωνη ώρα της ανάλωσης και τα απολεσθέντα σώματα καταλήξουν σε αίθουσες νεκροτομείου (είτε σε παρεμφερείς χώρους), ποιοι είναι

[A%CE%B1_%CE%A0%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82%CE%94%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%AF%CE%B1%CF%82.pdf](#)

¹⁹ The Global Compact on Migration.

οι λόγοι που υιοθετούνται από τους επαγγελματίες; Έχει καθιερωθεί μια επίσημη ορολογία σχετικά με τα πτώματα των προσφύγων ή οι επαγγελματίες καλούνται να ορίσουν έναν δικό τους κώδικα αναφοράς;

Κατόπιν μιας σύντομης διαδικτυακής έρευνας, διαπιστώνει κανείς ότι στο άρθρο 3 του Ν 445/1968 (ΦΕΚ 130 Α'/14.6.1968) υιοθετείται ο όρος «αζήτητα πτώματα» (Κάτσος et al., 2020, σ. 34). Ανακατευθύνοντας την έρευνα σε ακαδημαϊκά δοκίμια υιοθετείται ο όρος «σωρός αγνώστων στοιχείων» κατά κύριο λόγο για να περιγραφεί ένα μη ταυτοποιημένο νεκρό σώμα. Οι όροι αυτοί έχουν συμπεριληπτικό χαρακτήρα και δεν χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για να προσδιορίσουν τον θάνατο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ή εθνοτικής ομάδας. Στο πρωτόκολλο *Παράδοση και Μετακομιδή Νεκρού-Ενέργειες και Νοσηλευτικές Διαδικασίες* του Ιπποκράτειου Νοσοκομείου που εκδόθηκε τον Μάιο του 2019 γίνεται η χρήση του όρου «νεκρός αγνώστων στοιχείων». ²⁰ Το εγχειρίδιο αποκαλεί με αυτό τον τρόπο τα νεκρά σώματα που ανασύρθηκαν από το ΕΚΑΒ και από σώματα όπως η αστυνομία, το λιμενικό και η πυροσβεστική. Στην Γαλλία επί παραδείγματι ο κλάδος της εγκληματολογικής παθολογίας έχει προβεί στην υιοθέτηση του μαθηματικού τύπου «X» που συμβολίζει το άγνωστο. Η επίσημη επιστημονική απόδοση του όρου είναι «X bodies» για να είναι διακριτή η αναφορά σε αταυτοποιήτες σορούς (Cavard et al., 2011).

Ο λόγος στην Ελλάδα διαφαίνεται να διαφοροποιείται ανάλογα με την ειδικότητα και δεν τηρείται μια ενιαία ορολογία. Ενδεικτικά, ο ιατροδικαστής Δρ. Νικόλαος Καρακούκης που τελεί καθήκοντα προϊσταμένου στην Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών προσδιορίζει ονομαστικά τα πτώματα των προσφύγων ως «σορούς» που οι περιστάσεις τους επιβάρυναν με την ετικέτα «άγνωστοι-αζήτητοι». Στην ίδια γλωσσολογική κατεύθυνση συμπλέει και ο κ. Σπύρος Δρένης, ιδιοκτήτης γραφείου τελετών που σε

20 Πρωτόκολλο Παράδοσης και Μετακομιδής Νεκρού Ιπποκράτειου Νοσοκομείου. Ανακτήθηκε στις 29 Απριλίου 2022 από: <http://www.ippokratis.gr/wp-content/uploads/2020/06/%CE%A0%CE%A1%CE%A9%CE%A4%CE%9F%CE%9A%CE%9F-%CE%9B%CE%9B%CE%9F-%CE%9C%CE%95%CE%A4%CE%91%CE%9A%CE%9F%CE%9C%CE%99%CE%94%CE%97%CE%A3-%CE%A0%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%94%CE%9F%CE%A3%CE%97%CE%A3-%CE%9D%CE%95%CE%9A%CE%A1%CE%9F%CE%A5-%CE%84%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C69396.pdf>

συνέντευξη του διατύπωσε αυτολεξεί τον όρο «άγνωστοι και αζήτητοι σωροί»²¹. Άδραξα την ευκαιρία να ρωτήσω τον ιατροδικαστή Μυτιλήνης κ. Θοδωρή Νούσια εάν ορίζεται συγκεκριμένη ορολογία νομοθετικά είτε στα πλαίσια του επαγγέλματος του για να είναι διακριτή η αναφορά συγκεκριμένα σε σορούς προσφύγων. Ο κ. Νούσιας με πληροφόρησε πως δεν του έχει γνωστοποιηθεί σε κανένα από τα δύο πλαίσια κάποια υπόδειξη ως προς την ορολογία. Ο ίδιος υιοθετεί τον όρο «σοροί προσφύγων».

3.3 Η περισυλλογή των σορών

Ο Σ.Γ. και ο συνάδελφος του Ν.Κ. με υποδέχθηκαν στις 19 Ιουλίου στο γραφείο τους στον δεύτερο όροφο του Λιμενικού Σώματος Μυτιλήνης. Είχαν ήδη μπροστά τους τον οδηγό συνέντευξης που είχα αποστείλει στην υπηρεσία πριν από τη συνάντησή μας. Ο Σ.Γ. εργάζεται στο Τμήμα Συντονισμού στην πόλη της Μυτιλήνης από το 2015 και μου αναφέρει πως όταν είχε συμβεί το συνταρακτικό ναυάγιο του Οκτωβρίου είχε μόλις ξεκινήσει να εργάζεται εκεί. Ακολουθώντας τη σειρά των ερωτήσεων με βάση τον οδηγό, ο Σ.Γ. μου περιγράφει τη διαδικασία εντοπισμού και περισυλλογής σορών από τη θάλασσα.

Εν αρχή, το Λιμενικό ειδοποιείται για σορούς προσφύγων με διάφορους τρόπους. *«Ειδοποιούμαστε από την ίδια την παρουσία της βάρκας που μεταφέρει τους πρόσφυγες. Οι συγγενείς είτε οι συνεπιβάτες θα δηλώσουν κατά την άφιξη τους αγνοουμένους. Δεύτερος τρόπος είναι να εντοπισθεί κάποιο σώμα από τις περιπόλους που διενεργεί η υπηρεσία. Τα ρεύματα και ο άνεμος μπορεί να σπρώξουν ένα σώμα να εμφανιστεί στην ιδανική περίπτωση στην ακτή. Σε άλλες περιπτώσεις το σώμα μπορεί να εγκλωβιστεί σε δύσβατα ή βραχώδη σημεία. Οι καιρικές συνθήκες είναι καθοριστικός παράγοντας για την τοποθεσία του σώματος. Ένας ακόμη τρόπος γνωστοποίησης του Λιμενικού για σορούς είναι από ιδιώτες οι οποίοι θα μας καλέσουν να επέμβουμε στο σημείο»*. Ο συνάδελφος του Ν.Κ. προσθέτει πως οποιοσδήποτε εντοπίσει πρώτος ένα πτώμα, ακόμη και αν είναι η Αστυνομική αρχή θα καλέσει το Λιμενικό Σώμα να αναλάβει. Επιγραμματικά η σειρά διαμορφώνεται

21 Σοροί άγνωστων στοιχείων, Athens Voice, Τεύχος 527. Ανακτήθηκε στις 29 Απριλίου 2022 από: https://www.athensvoice.gr/97663_soroi-agnoston-stoiheion

σχηματικά: Λιμενικό σκάφος, Λιμάνι, Ασθενοφόρο, Νοσοκομείο, Ιατροδικαστής. Το Λιμενικό Σώμα στην περίπτωση τηλεφωνικής ενημέρωσης πραγματοποιεί μια οπτική αναγνώριση προκειμένου να διαπιστώσει εάν το σώμα είναι ακόμη ζωντανό. (Ν.Κ.) *«Τι είναι το πρώτο πράγμα που πρέπει να κάνεις; Να τσεκάρεις εάν έχεις να κάνεις με ζωντανό».* Το Λιμενικό ειδοποιεί με την σειρά του να πάει ένα ασθενοφόρο στο λιμάνι για άμεση διακομιδή της σορού στο νοσοκομείο.

Οι πληροφορητές με ενημερώνουν πως υπάρχουν επιπλέον το Κέντρο Επιχειρήσεων και το Ενιαίο Κέντρο Συντονισμού Έρευνας και Διάσωσης (ΕΚΣΕΔ) τα όποια γνωστοποιούν το τμήμα της Μυτιλήνης για ναυάγια με σκοπό να διενεργηθεί έρευνα. *«Οι ώρες είναι πολύ κρίσιμες όταν διενεργείται έρευνα γιατί αυτό που έχει σημασία είναι να προλάβουμε να βρούμε ζωντανούς. Ψάχνουμε τις περιοχές θαλάσσια, εναέρια και από ξηρά. Στατιστικά μιλώντας μετά την πάροδο της πρώτης ή της δεύτερης μέρας η ένταση των ερευνών πέφτει γιατί μειώνονται οι πιθανότητες. Έπειτα όταν εντοπισθεί ένα νεκρό σώμα δεν έχει πια σημασία πόσες ώρες έχουν παρέλθει από τον θάνατο».* Αναφορικά με τα ναυάγια δεν υπάρχουν σταθερά σημεία όπου αυτά λαμβάνουν χώρα. Ο πληροφορητής Σ.Γ. μου έδειξε έναν χάρτη με κάποιες περιοχές μαρκαρισμένες όπως ο Μόλυβος και το Πλωμάρι που προσλαμβάνονται ως «κόκκινες περιοχές» αλλά τα ναυάγια μπορούν να συμβούν οπουδήποτε. *«Προς εξοικονόμηση χώρου πολλοί διακινητές δεν έχουν καν σωσίβια στα φουσκωτά σκάφη. Από την άλλη έχεις και τον παράγοντα της άγνοιας της θάλασσας. Από κοινού διακινητές και πρόσφυγες δεν έχουν ιδέα από τα ύδατα με αποτέλεσμα να πνιγούν και σε κοντινές αποστάσεις από την ακτή».*

Το Λιμενικό Σώμα όταν πρόκειται για αναζήτηση και διάσωση ενεργοποιεί ένα μεγάλο δίκτυο συνεργαζόμενων φορέων. Σε κάθε Λιμενικό Σταθμό πρέπει να υφίσταται ένα «Τοπικό Σχέδιο Εκτάκτου Ανάγκης» και να ανανεώνεται κάθε έξι μήνες. Πρωτίστως ενεργοποιούνται οι κρατικές αρχές (Λιμενικό, Αστυνομία, Πυροσβεστική) και δευτερευόντως οι συνεργαζόμενοι εθελοντές. Αξιοποιούνται τοπικά πλοία, δύτες και ιδιωτικές ομάδες διάσωσης. Όταν εντοπισθούν σοροί την περισυλλογή τους αναλαμβάνει αποκλειστικά το Λιμενικό Σώμα. Όταν το Λιμενικό έρχεται αντιμέτωπο με σορό που διανύει τα «πρώτα στάδια σήψης» κατά τον πληροφορητή μου το σώμα τοποθετείται σε ειδικό σάκο. Το Λιμενικό έρχεται σε επαφή με το σώμα φέροντας ειδικά γάντια και η χρήση μάσκας είναι αναγκαία. Ο εξοπλισμός είναι μιας χρήσεως και το προσωπικό έχει

κληθεί πολλάκις να δαπανήσει προσωπικά για να καλύψει το κόστος του όταν δεν του παράσχεται κρατικά. *«Σε περίπτωση βέβαια που το σώμα έχει περάσει στο στάδιο της σαπωνοποίησης τότε καλείται το γραφείο τελετών για να το περισυλλέξει, πάντοτε ενώπιον του Λιμενικού».*

Σε ανάλυση της προ ειπωμένης τοποθέτησης *«Πριν ανέφερα πως οι ώρες παίζουν μεγάλο ρόλο για την κατάσταση που θα εντοπισθεί ένα σώμα. Το πρώτο πράγμα που συμβαίνει στο σώμα όταν βρίσκεται πολλή ώρα στο νερό είναι να πάθει υποθερμία μέχρι να χάσει την ζωτικότητα του. Μετά θα αρχίσουν οι χαλαροί ιστοί να χάνονται. Τα μάτια για παράδειγμα τρώγονται πρώτα και πολλοί σοροί ανασύρονται χωρίς μάτια. Το ρεύμα και ο αέρας εάν είναι ευνοϊκοί θα μεσολαβήσουν να παραμείνει η σορός περισσότερη ώρα στην επιφάνεια της θάλασσας. Σταδιακά όμως όσο περισσότερο νερό εισέρχεται στα πνευμόνια αρχίζει αναπόφευκτα η βύθιση. Βέβαια, όταν το σώμα κατέβει στον πάτο θα μείνει εκεί για κάποιες ώρες και όταν γεμίσουν όλα τα όργανα νερό θα αναδυθεί εκ νέου στην επιφάνεια. Αν το σώμα φουσκώσει και ανέβει θα έχει φτάσει σε εκείνο το στάδιο της σαπωνοποίησης. Όταν το ακουμπήσεις δηλαδή θα γίνει θρύψαλα μέσα στην θάλασσα».*

Μου αφηγούνται πως η θέα και η οσμή μιας σορού είναι πάντοτε δύσπεπτες στιγμές. Η επαφή με το νεκρό σώμα αφήνει ψυχικό αποτύπωμα. Ο Ν.Κ. δηλώνει ότι *«Το αποσυντιθέμενο σώμα δεν χωνεύεται ποτέ. Σε κάνει να αλλάζεις χολή».* Η δυσκολία γιγαντώνεται όταν η σορός που εντοπίζεται ανήκει σε «μωρά»²² *«δεν φταίνε σε τίποτα διότι δεν είχαν ποτέ επιλογή. Ακόμα και το παιδί χειρότερου κακοποιού δεν αξίζει τέτοια κατάληξη».* Στο βιβλίο των Bartolo & Tilotta (2018), οι συγγραφείς που συμμετέχουν σε διασωστικές επεμβάσεις στην Λαμπεντούζα, μοιράζονται το ίδιο συναίσθημα. Ο θάνατος των προσφύγων δεν συνηθίζεται, ιδίως η θέα νεκρών παιδιών και βρεφών. Πάντοτε το αίσθημα είναι πρωτόγνωρο. Τα παιδιά, όπως θέτει η Mattus (2020) εξαρτώνται από τις αποφάσεις των γονέων τους και η απώλεια τους εγείρει ερωτήσεις περί ηθικότητας και υπαιτιότητας. Σε συνέχεια της ανάλυσης της, εξηγεί πως σε περίπτωση που άλλος γονέας αντικρύσει παιδική σορό, φαντάζεται το δικό του παιδί στην θέση αυτή. Στην περίπτωση των πληροφορητών μου δεν μου έγινε γνωστό εάν έχουν παιδιά, ωστόσο είναι έκδηλο

22 Από τα συμφραζόμενα της επομένης πρότασης του πληροφορητή μου που χρησιμοποιεί τον όρο παιδί υποθέτω πως χρησιμοποίησε τον όρο με την εντοπία του έννοια για να αναφερθεί στα παιδιά.

πόσο κλονίζονται στην αντίστοιχη συνθήκη. Ο θάνατος των «μωρών» είναι ένα ασύλληπτο γεγονός διότι τερματίζεται τόσο βίαια και πρόωρα ο κύκλος της ζωής.

Οι πληροφορητές μου επισημαίνουν μια διαφοροποίηση στην διαδικασία όταν εντοπίζεται σορός που υπάρχει υποψία να είναι ξένης καταγωγής *«συνήθως όταν εντοπιστεί σορός σε βραχώδη περιοχή καλείται άμεσα ο ιατροδικαστής διότι θεωρείται εγκληματική ενέργεια. Αν ξεχωρίσεις ωστόσο μια πιο σκουρόχρωμη σορό, έχεις ακούσει για ναυάγιο ή έχουν δηλωθεί αγνοούμενοι τότε τα αίτια θανάτου είναι ξεκάθαρα»*. Η επιλογή της λέξης «σκουρόχρωμη» από τον πληροφορητή δεν έγινε με κακή πρόθεση ωστόσο ο λόγος του παραπέμπει ασυνείδητα σε μια διαδικασία φυλετικοποίησης της σορού. Αποκαλύπτει πως η αλλότρια ταυτότητα ερμηνεύεται μέσα από τον τόνο του δέρματος.

Αναφορικά με το νομοθετικό πλαίσιο οι πληροφορητές δεν γνωρίζουν εάν έχουν δοθεί συγκεκριμένοι άξονες κρατικοί ή διεθνείς. Η εκπαίδευση τους στον θάνατο των προσφύγων πηγάζει από την προσωπική τους εμπειρία. *«Δρούμε πάνω σε μια πρωτοβουλιακή και εμπειρική βάση. Δεν το κάνουμε επειδή είμαστε καλά παιδιά, απλά αυτή είναι η δουλειά μας. Αν το σκεφτούμε στην χειρότερη περίπτωση και πιο κυνικά το κάνεις και για λόγους δημοσίας υγείας»*. Οι τρεις βασικοί πυλώνες πάνω στους όποιους ενεργεί το Λιμενικό Σώμα είναι η περισυλλογή, η νεκροψία και η αναγνώριση. Παλαιότερα συνηθιζόταν να εφαρμόζεται και η οπτική αναγνώριση από τους συγγενείς των θυμάτων αλλά μου σημειώνουν πως έχει σταματήσει πανελλαδικώς αυτή η διαδικασία και τηρείται αποκλειστικά η ταυτοποίηση μέσω λήψης δείγματος DNA. *«Από το σοκ των συγγενών και την κακή ποιότητα των φωτογραφιών γίνονται πολύ εύκολα λάθη. Είναι ασφαλέστερο να επαληθεύεται μέσω DNA. Προσωπικά (Σ.Γ.) να έχω υπάρξει παρών σε οπτική αναγνώριση το πολύ τρεις φορές. Δεν θα ξεχάσω μια φορά που αναγνώρισε ένας άνθρωπος την αδερφή του και την ανιψιά του από φωτοτυπία ταυτότητας. Μας είχε δηλώσει πως αγνοούνταν και μας είχε αφήσει τηλέφωνο του και τον καλέσαμε σύμφωνα με τα στοιχεία που βρήκαμε για ταυτοποίηση. Όταν συνειδητοποίησε ότι ήταν οι συγγενείς του δεν μπορούσαμε να τον κρατήσουμε»*.

Για κάθε σορό συντάσσεται μια μοναδική δικογραφία η οποία περικλείει πληροφορίες που αφορούν το γενετικό υλικό και τοξικολογικές εξετάσεις. Όταν υπάρχει επιζών συγγενής δίνεται κατάθεση προκειμένου να καταχωρηθεί στον φάκελο ενώ κατάθεση παρέχει και οποιοδήποτε αρμόδιο στέλεχος φτάνει πρώτο στο σημείο

εντοπισμού. Το Λιμενικό συλλέγει τα τιμαλφή που φέρει κάθε σορός και τα αποστέλλει αργότερα στην ιατροδικαστική υπηρεσία. Παράλληλα εκδίδει παραγγελία προς τον Ιατροδικαστή για να πραγματοποιήσει εξέταση. Αφότου ολοκληρωθεί η δικογραφία με τα απαραίτητα στοιχεία καταχωρείται στο τοπικό σύστημα του Λιμενικού Σταθμού της Μυτιλήνης αλλά κοινοποιείται και στο Ευρωπαϊκό Σύστημα για μελλοντικές ταυτοποιήσεις. Σε πανελλαδικό επίπεδο καταχωρείται το DNA στην βάση της Αθήνας όπου διατηρείται στο σύστημα για πέντε χρόνια. Κατ' αυτόν τον τρόπο το Λιμενικό ολοκληρώνει τις αρμοδιότητες του απέναντι στο νεκρό σώμα και έπονται οι διαδικασίες ταυτοποίησης.

3.4 Οι διαδικασίες ταυτοποίησης των σορών

Οι αρμόδιοι φορείς καλούνται να αξιοποιήσουν οποιαδήποτε μεταθανάτια (post- mortem) δεδομένα έχουν στην κατοχή τους και να τα αντιστοιχίσουν με όσα προθανάτια (ante-mortem) καταφέρουν να αποσπάσουν από διασωθέντες μάρτυρες ή οικογενειακά μέλη. Οι αποθανόντες που έχασαν την ζωή τους σε ναυάγιο επιβάλλεται, προς αποφυγήν σφαλμάτων, να ταυτοποιούνται μέσω λήψης γενετικού υλικού που αναλαμβάνει ο ιατροδικαστής (Mediterranean Missing Project, 2016). Ωστόσο, το απόν νομικό πλαίσιο στην Ελλάδα θέτει σημαντικούς περιορισμούς. Οι διαδικασίες που εφαρμόζονται διαφέρουν από τόπο σε τόπο διότι οι επικρατούσες συνθήκες δεν επιτρέπουν να ευδοκιμήσει ένα ενιαίο σύστημα. Στην έκθεση του Mediterranean Missing Project (2016), ύστερα από συνομιλία με επαγγελματίες που ασχολούνται με ταυτοποιήσεις θυμάτων ναυαγίων συντίθεται ένας υποτυπώδης οδηγός. Κατά προσέγγιση η ταυτοποίηση στην Ελλάδα διαφαίνεται να χωρίζεται σε τρεις φάσεις: την οπτική αναγνώριση, την ιατροδικαστική εξέταση και τα ιατροδικαστικά δεδομένα. Στην παρούσα ενότητα θα χρησιμοποιήσω πρωτίστως το παράδειγμα της Μυτιλήνης μέσα από την έρευνά μου και μεταγενέστερα θα αναφερθώ στις πρακτικές που τηρούνται στον Έβρο και την Αλεξανδρούπολη όπως έχουν καταγραφεί στη βιβλιογραφία.

Στην Λέσβο, όπως ανέδειξε η προηγούμενη ενότητα, το Λιμενικό Σώμα φέρει το επίσημο καθήκον της ανεύρεσης σορών προς ταυτοποίηση. Εν συνεχεία, όταν το Λιμενικό ανασύρει επιτυχώς σώματα από την θαλάσσια έρευνα φέρει την ευθύνη εντοπισμού και

επικοινωνίας με τους συγγενείς προκειμένου να παραστούν στα γραφεία με σκοπό να ταυτοποιήσουν τους οικείους τους (Mediterranean Missing Project, 2016). Είναι σημαντικό να σημειωθεί πως ειδικοί και υπεύθυνες ΜΚΟ με δική τους πρωτοβουλία μεριμνούν για τις οικογένειες που δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν το ταξίδι είτε ελλείψει εγγράφων είτε ελλείψει οικονομικών πόρων. Παρά τις εναλλακτικές πρακτικές, όταν δεν είναι εφικτός ο εντοπισμός συγγενών ή η δυνατότητα ταυτοποίησης μέσω φωτογραφιών, το πτώμα μεταφέρεται στο τοπικό νεκροτομείο (όπ. Mediterranean Missing Project, 2016). Στις μικρότερες κοινότητες²³, λόγω ελλείψεως πόρων, δεν είναι εφικτή η συντήρηση των πτωμάτων στα ψυγεία των νεκροτομείων για μακρές περιόδους.

Σύμφωνα με τον πληροφορητή Γ.Κ., την περίοδο του ναυαγίου του Οκτωβρίου του 2015 στο νοσοκομείο εργάζονταν ένας ιατροδικαστής ο οποίος ήρθε ξαφνικά αντιμέτωπος με μεγάλο αριθμό σορών. Ο Δήμος Μυτιλήνης έλαβε την πρωτοβουλία να αγοράσει χάριν της περίπτωσης ένα κοντέινερ ψυγείο με δυνατότητα ψύξης έως τους μείον εικοσιπέντε βαθμούς με σκοπό να διατηρηθούν οι σοροί μέχρι τον ενταφιασμό τους. Οι αρμόδιοι προνοήσαν ώστε οι σοροί να τοποθετούνται σε ειδικούς σάκους για να προστατευτούν από την σήψη. Ο πληροφορητής μου δια του ύφους του προσπαθεί να μου επισημάνει πως δεν έγινε καμιά διάκριση και τιμήθηκαν μεταθανάτια ισάξια τόσο οι ταυτοποιημένες όσο και οι ανώνυμες σοροί. Η ταυτοποίηση εκείνη την περίοδο προέκυψε είτε από ταυτοποιητικά έγγραφα που έφεραν οι νεκροί είτε από την αναγνώριση από επιζώντες συγγενείς.

Η Ιατροδικαστική Υπηρεσία του Βοστανείου Γενικού Νοσοκομείου Μυτιλήνης βρίσκεται σε μη διακριτό χώρο από την κεντρική νοσοκομειακή μονάδα. Το γραφείο κρύβεται από το δημόσιο μάτι πίσω από τον κήπο του νοσοκομείου ενώ μια σήμανση γνωστοποιεί την ύπαρξη του. Ο κος Θεόδωρος Νούσιας είναι ο αρμόδιος ιατροδικαστής της υπηρεσίας η οποία υπάγεται πλέον στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και αναλαμβάνει ταυτοποιήσεις στο νησί της Λέσβου καθώς και, όταν απαιτείται, σε Χίο, Σάμο και Λήμνο. Την χρονιά του 2015 ο κος Νούσιας ήταν εν ενεργεία ιατροδικαστής στο Βοστανείο Νοσοκομείο. Ορόσημο στην αφήγηση του αποτελεί το ναυάγιο του 2015 το οποίο, όπως μου αφηγείται, *«παρήγαγε πολλά νεκρά σώματα για τα όποια δεν υπήρχε πουθενά χώρος»*. Το κοντέινερ – ψυγείο συνιστούσε μια λύση ανάγκης που κατά την εκτίμηση του

23 Βλ. Λέσβος, Έβρος και Αλεξανδρούπολη που απασχολούν την παρούσα ενότητα.

«ατιμούσε» την βιογραφία των θυμάτων ενώ μου εκφράζει πως «το πιο σκληρό θέαμα είναι να βλέπεις νεκρά μωρά». Στην συζήτηση με τον ιατροδικαστή γίνεται πάλι εμφανές πως «ένα νεκρό βρέφος, που θα μπορούσε να είναι το παιδί οποιουδήποτε, έχει σχετικά ισχυρό αντίκτυπο» (Mattus, 2020, σ. 53). Η Miriam Ticktin (2016) παραθέτει πως τα παιδιά είναι αποδέκτες συμπόνιας από τους ανθρωπιστικούς δρώντες λόγω της αθωότητας τους. Στην ανάλυση της επικαλείται την βρεφική σορό του Alan Kurdi χαρακτηρίζοντας την ως «το τέλειο παράδειγμα» της αθωότητας που συγκεντρώνεται στα πρόσωπα τους.

Ο ιατροδικαστής εξετάζει τις ανώνυμες και αζήτητες σορούς με την μέθοδο της νεκροψίας και νεκροτομής ενώ μου επισημαίνει την διαφορετική φύση καθεμίας. Προτού ξεκινήσει την εξέταση ο κος Νούσιας φωτογραφίζει την σορό, την ενδυμασία και τα προσωπικά αντικείμενα που τυγχάνει να την συνοδεύουν για τη δημιουργία αρχειακού υλικού. Η νεκροψία προηγείται σαν διαδικασία καθότι στηρίζεται στην εξωτερική εξέταση του σώματος με σκοπό να καταγράφουν σημάδια, ουλές ή τατουάζ που το καθιστούν μοναδικό. Ο βαθμός της αποσύνθεσης είναι καταλυτικός παράγοντας για την ανεύρεση των ενσωμάτων χαρακτηριστικών και στην καλύτερη των περιπτώσεων των δακτυλικών αποτυπωμάτων. Η απόσπαση πληροφοριών από την επιφάνεια του σώματος κατατάσσεται στις «δευτερεύουσες μεθόδους» σύγκρισης της Interpol.²⁴ Εφαρμόζονται στις περιπτώσεις που οι «πρωτεύουσες μέθοδοι»²⁵ είτε αδυνατούν να ταυτοποιήσουν αξιόπιστα είτε αδυνατούν να ανιχνευτούν στο πτώμα.

Όταν ο κος Νούσιας συλλέξει όλες τις αναγκαίες ενδείξεις θα προβεί στην εξέταση της νεκροτομής. Από την εσωτερική εξέταση του σώματος θα αποσπάσει γενετικό υλικό που θα αποστείλει για ταυτοποίηση στην Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών η οποία, σύμφωνα με τον Ν 3772/2009 (ΦΕΚ 112/Α/10-7-2009), υπάγεται στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Στην Υπηρεσία λειτουργεί γενετικό εργαστήριο στο οποίο έχει συσταθεί βάση δεδομένων προκειμένου να πραγματοποιεί σύγκριση ανάμεσα στα δείγματα. Όπως με πληροφορεί, ο κος Νούσιας πραγματοποιεί συμπληρωματικά και τοξικολογική εξέταση

24 Πηγή: Interpol Disaster Victim Identification Guide. Ανακτήθηκε στις 15 Αυγούστου 2022 από: <https://www.interpol.int/How-we-work/Forensics/Disaster-Victim-Identification-DVI>

25 Στο εγχειρίδιο Disaster Victim Identification Guide της Interpol ως τέτοιες ορίζονται: τα δακτυλικά αποτυπώματα, τα δόντια και το γενετικό υλικό (dna). Οι μέθοδοι αυτοί συμβάλλουν σε αξιόπιστη ταυτοποίηση.

για να καλυφθούν όλα τα πιθανά αίτια θανάτου. Τα αίτια του θανάτου, περιγράφει η Μακρυνιώτη (2008) καταφέρνουν να «εντοπίζονται» στο εσωτερικό του σώματος. «Το ανθρώπινο σώμα τίθεται στο επίκεντρο του συστήματος οργάνωσης και εξήγησης του θανάτου: τα αίτια βρίσκονται μέσα στο σώμα και μπορούν να ανιχνευτούν σε συγκεκριμένα ανατομικά σημεία του» (Μακρυνιώτη, 2008, σ. 28). Ένα πτώμα, καταλήγει, που η ανατομία του εκτίθεται στην κλινική παρέμβαση μετατρέπεται σε τόπο εγγραφής των αιτιών του θανάτου.

Ο πνιγμός είναι ένα συχνό αίτιο θανάτου για τους πρόσφυγες. Ο κος Νούσιας χαρακτήρισε τον πνιγμό ένα είδος «βίαιου θανάτου» αλλά δεν αποτελεί το μοναδικό μη φυσικό τρόπο θανάτου για τους πρόσφυγες. Τελευταίες ενέργειες είναι το σώμα να πρωτοκολληθεί, να εκδοθεί πιστοποιητικό θανάτου και να παραπεμφθεί για ταφή. Οι διαδικασίες αυτές εκπονούνται με γοργούς ρυθμούς από την μεριά του ιατροδικαστή. Σε περίπτωση μεταγενέστερης ταυτοποίησης μιας σορού γίνεται αίτηση για αλλαγή στοιχείων. Η προβληματική που γεννάται περί μελλοντικής ταυτοποίησης είναι πως δεν γίνεται διακριτό με ποιον αριθμό πρωτοκόλλου διασταυρώνονται τα στοιχεία. Η διπλή πρωτοκόλληση της σορού από το Λιμενικό και τον Ιατροδικαστή περιπλέκει την διαδικασία αναγνώρισης. Η απουσία κρατικού σχεδιασμού θέτει σε κίνδυνο να παραληφθούν σημαντικά ευρήματα για την ταυτότητα του νεκρού.

Αναφορικά με τις προσφυγικές σορούς ο κος Νούσιας δεν έχει λάβει συγκεκριμένες κρατικές οδηγίες. Ενεργεί σύμφωνα με το πρωτόκολλο που είναι σε ισχύ στον κλάδο του ενώ η επιθυμία να αποδώσει τιμή τον κινητοποιεί σε προσωπικό επίπεδο. *«Είναι μεγάλο κρίμα να χάνεις την ζωή σου στην προσπάθεια να την κάνεις καλύτερη»*. Η Παπαηλία (Papailias 2018) αιτιολογεί πως η επαφή με το νεκρό σώμα του «Άλλου» μας φέρνει αντιμέτωπους/ες με τις ηθικές υποχρεώσεις που φέρουμε απέναντι σε αυτό. Η ηθική υποχρέωση, όπως ανέδειξε προηγουμένως και η ανάλυση του Σαββάκη (2018), ήταν κεντρικό θέμα στις παραδοσιακές κοινωνίες και ακόμη και αν ο νεκρός ήταν άγνωστος έπρεπε να τιμηθεί. Ο Pitcher (1984) διερωτάται εάν φέρουμε υποχρέωση απέναντι στους νεκρούς και με ποιον τρόπο είναι δυνατόν να τους βλάψουμε, απαντώντας πως σε έναν βαθμό φέρουμε υποχρέωση στο άτομο προ του θανάτου το οποίο μπορούμε να βλάψουμε με τις πράξεις μας.

Ο κ. Νούσιας αναφερόμενος ειδικά για τις συνθήκες μετά από το ναυάγιο του Οκτωβρίου του 2015 περιγράφει ότι εργαζόταν σε καθημερινή βάση μέχρι τα ξημερώματα- πολλές φορές η εργασία του υπερέβαινε και αυτά τα χρονικά πλαίσια – ώστε να καταφέρει να ταυτοποιήσει και να τιμήσει από μεριάς του τις σορούς. Για τον κ. Νούσια η ευθύνη που φέρει απέναντι στο νεκρό σώμα είναι περισσότερο ορατή. Μέσα από την παρέμβαση του υπάρχει δυνατότητα να επανακτηθεί η ατομική ταυτότητα, αντιστρέφοντας την κυριολεκτική διαγραφή του σώματος. Τελικώς, ο χρόνος που απαιτείται για μια ταυτοποίηση δεν είναι προκαθορισμένος και εξαρτάται από τον αριθμό δειγμάτων που υπάρχουν καταχωρημένα στο σύστημα για σύγκριση.

Η απουσία κρατικών οδηγιών για την διαχείριση των σορών των προσφύγων συντελεί σε υιοθέτηση διαφορετικών πρακτικών ανά τόπο. Στον Έβρο και στην Αλεξανδρούπολη οι διαδικασίες ταυτοποίησης διαφοροποιούνται από αυτές της Λέσβου. Στον Έβρο όταν εντοπισθεί ένα εγκαταλελειμμένο σώμα θα κληθεί στο σημείο πρωτίστως η αστυνομική αρχή η οποία θα ερευνήσει την σκηνή, θα συλλέξει στοιχεία και θα τραβήξει φωτογραφίες. Η σορός ύστερα θα μεταφερθεί στο νεκροτομείο. Ο ιατροδικαστής Έβρου, αντίθετα από τον κ. Νούσια, θα αποστείλει το γενετικό υλικό στο Εγκληματολογικό Εργαστήριο της Γενικής Διεύθυνσης της Αστυνομίας Αττικής όπου διαθέτει αυτόνομη τράπεζα DNA. Σε συνομιλία που πραγματοποίησα με την νομικό Ε.Τ της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, εξέφρασε την εξής άποψη για την λειτουργία ξεχωριστών βάσεων δεδομένων: *«είναι πολύ αναγκαίο να διασυνδεθούν οι βάσεις δεδομένων γενετικού υλικού και να σχηματιστεί μια κεντρική για αποτελεσματικότερη καταγραφή και ταυτοποίηση»*. Η λειτουργία δυο ξεχωριστών βάσεων πανελλαδικά περιπλέκει και επιβραδύνει μια διαδικασία που αντιμετωπίζει ήδη πολλές επιπλοκές.

Στην Αλεξανδρούπολη, η διαδικασία είναι εν γένει πιο συγκροτημένη από τα προηγούμενα παραδείγματα και παρουσιάζει τρεις κομβικές διαφοροποιήσεις. Η περισυλλογή των σορών πραγματοποιείται από την συνοριακή αστυνομία- που τηρεί παρόμοιο πρωτόκολλο με την αστυνομική αρχή Έβρου. Ο τοπικός ιατροδικαστής κ. Παύλος Παυλίδης ²⁶ εκφράζει σε συνέντευξη του πως αναλαμβάνει πτώματα σε πολύ

26 Αναζητώντας την ταυτότητα των νεκρών, στον ποταμό των φαντασμάτων. Ανακτήθηκε στις 10 Μαΐου 2022 από: <https://www.humanstories.gr/anazitontas-tin-taytotita-ton-nekron-ston-potamo-ton-fantasmaton/>

προχωρημένο στάδιο σήψης εξαιτίας του ποταμού του Έβρου. Ο κ. Παυλίδης ελέγχει εξονυχιστικά τις σορούς και καταγράφει προσεκτικά τις ενδυμασίες και τα σωματικά χαρακτηριστικά τους (όπου προκύπτει). Εφόσον ευδοκιμήσουν οι προσπάθειες και ο κ. Παυλίδης αποσπάσει στοιχεία που να προδίδουν καταγωγή ή ταυτότητα απευθύνεται στις προξενικές αρχές για συλλογή συμπληρωματικών δεδομένων. Όλες οι υπόλοιπες διαδικασίες που τηρούνται στην Αλεξανδρούπολη διατηρούν ριζικές ομοιότητες με αυτές του Έβρου.

Οι Cavard et al. (2011) αναφέρουν πως ο συνδυασμός δεδομένων συνιστά πιο γόνιμη μέθοδο για την ανάκτηση της ταυτότητας της ετερότητας. Οι αντίξοες πολιτικές συνθήκες που επικρατούν στις χώρες καταγωγής των εκλιπόντων γεννούν κωλύματα στην αντιστοίχιση δεδομένων προ-θανάτου και μετά-θανάτου. Η πιο αξιόπιστη πηγή για έγκυρη ταυτοποίηση συνιστά η λήψη γενετικού δείγματος απευθείας από τους συγγενείς. Από την έρευνα των Cattaneo et al. (2020) προκύπτει η πληροφορία πως η ταυτοποίηση των σορών περιορίζεται αποκλειστικά στην δειγματοληψία γενετικού υλικού από τον εκλιπόντα. Σε εξέχουσες περιπτώσεις τα δακτυλικά αποτυπώματα μπορούν να αξιοποιηθούν και να αποδώσουν αποτέλεσμα μόνον εφόσον συντρέχουν προϋποθέσεις όπως αμαυρωμένο ποινικό μητρώο των εκλιπόντων είτε υπήρξαν καταγεγραμμένοι στην βάση δεδομένων της χώρας καταγωγής.

Κεφάλαιο 4: Η ταφή των «Άλλων»

Η αποστέρηση ταφής και επικήδειας τελετουργίας στερεί από τους συγγενείς την δυνατότητα να φροντίσουν για τελευταία φορά το νεκρό σώμα. Στην Ελλάδα η απουσία κανονιστικού πλαισίου αντανakλάται και στο ζήτημα της ταφής. Η διαδικασία περιπλέκεται διότι απαιτείται πρωτίστως να εκδοθεί πιστοποιητικό θανάτου. Το οικονομικό κόστος δυσχεραίνει επιπρόσθετα την ήδη επιβαρυνμένη κατάσταση. Το Υπουργείο Εσωτερικών όρισε σε εγκύκλιο του ότι κάθε δημοτική αρχή οφείλει να δαπανά και να φέρνει εις πέρας τις ταφές μη ταυτοποιημένων υποκειμένων ανεξάρτητα από το πολιτειακό τους στάτους (οπ. Mediterranean Missing Project, 2016). Ποιοι είναι όμως οι χώροι ταφής προσφύγων στη Λέσβο; Ποιοι φορείς / υπεύθυνοι αναλαμβάνουν τη φροντίδα και ταφή των προσφύγων; Πώς καλύπτεται το κόστος των ταφών; Τηρούνται τα θρησκευτικά έθιμα των νεκρών και από ποιους τελούνται; Υπάρχουν σοροί που επαναπατρίζονται; Πραγματοποιούνται εκταφές;

4.1 Κοιμητήριο Αγίου Παντελεήμονα (Μυτιλήνης)

Στο νεκροταφείο του Αγίου Παντελεήμονα ενταφιάζονταν οι μη ταυτοποιημένες σοροί προσφύγων που διέσχισαν τα ελλαδικά σύνορα από το 1990 και έπειτα (Mediterranean Missing Project, 2016). Από τους πρώτους μήνες της προσφυγικής κρίσης, ήδη την άνοιξη του 2015, τοπικά δημοσιεύματα²⁷ ανέφεραν ότι στο νεκροταφείο είχε εξαντληθεί κάθε διαθέσιμος χώρος και αδυνατούσε να ενταφιάσει άλλους πρόσφυγες. Στο νεκροταφείο, ωστόσο, ενταφιάστηκαν κάποια από τα θύματα του ναυαγίου που εκτυλίχθηκε στα παράλια του νησιού τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς. Οι ενταφιασμοί που πραγματοποιήθηκαν στο νεκροταφείο δεν βασίστηκαν σε κάποια επίσημη διαδικασία εξαιτίας της έλλειψης πόρων των τοπικών αρχών (Mediterranean Missing Project, 2016). Μεγάλο ποσοστό των ταφών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση που παρείχαν κάποιες ΜΚΟ και τοπικά γραφεία κηδειών που ενταφίασαν δωρεάν κυρίως

27 «Γέμισε το νεκροταφείο μεταναστών στον Αγ. Παντελεήμονα Μυτιλήνης-Σε ψυγεία βάζουν τους νεκρούς πρόσφυγες». Ανακτήθηκε στις 14 Μαΐου 2022 από https://www.lesvospost.com/2015/10/blog-post_929.html

σορούς παιδιών. Στο νεκροταφείο ενταφιάστηκαν τόσο χριστιανοί όσο και μουσουλμάνοι πρόσφυγες. Από τους τάφους απουσιάζουν ταφόπλακες και οι σοροί σκεπάζονται μόνο από χώμα. Η ταυτότητα τους αναγράφεται σε πλάκες από μάρμαρο όπου δηλώνεται μια ημερομηνία (δεν είναι ξεκάθαρο αν αφορά ναυάγιο ή ταφή) και, όταν υπάρχουν διαθέσιμα, κάποια στοιχεία περί καταγωγής. Τα μουσουλμανικά πτώματα όταν ήταν οικονομικά εφικτό ενταφιάζονταν βάσει εθιμών και από μουσουλμάνους ιερωμένους για να μην ατιμασθούν οι οικογένειες των εκλιπόντων (όπ. Mediterranean Missing Project, 2016).

Εικ. 1 Ανώνυμη ταφόπλακα Άγιου Παντελεήμονα Μυτιλήνης, 2015, Πηγή: Lesvos Post²⁸

Η διαδικασία που τηρούνταν στον Άγιο Παντελεήμονα αναδεικνύει το πρόβλημα που φώτισε η Νεφέλη Μπάμη στην έρευνά της στο νεκροταφείο Σιδηρώ στον Έβρο: το πολιτικό κενό πυροδοτεί μελλοντικά προβλήματα ταυτοποίησης. Πρώτον, οι αριθμοί πρωτοκόλλου δεν είναι βέβαιο ότι τοποθετούνται και βρίσκονται σε ορατό σημείο στους τάφους. Δεύτερον, ο αριθμός πρωτοκόλλου που δίνει ο ιατροδικαστής μπορεί να ανασυρθεί μόνο με την διαταγή εκταφής της σορού και με επανεξέταση γενετικού υλικού. Τρίτον, οι μαρμάρινες πλάκες, όπως προδίδει και το φωτογραφικό υλικό, μπορούν να μετακινηθούν πολύ εύκολα και έτσι να χαθεί και η μοναδική ταυτότητα που διέθετε η σορός. Ως αποτέλεσμα, ακόμη και αν στο μέλλον ταυτοποιηθεί κάποιο γενετικό δείγμα

28 Άγιος Παντελεήμονας Μυτιλήνης: Στο χώμα με την ένδειξη «Άγνωστος». Ανακτήθηκε στις 14 Μάιου 2022 από https://www.lesvospost.com/2015/11/blog-post_974.html

από το εργαστήριο της Αττικής οι πιθανότητες να εντοπισθεί η θαμμένη σορός στο νεκροταφείο είναι αμφίβολες διότι το νεκροταφείο δεν έχει συν τοις άλλοις χαρτογραφηθεί. «Με απλά λόγια, η πρακτική της ταφής, μειώνει σημαντικά τις πιθανότητες μελλοντικής ταυτοποίησης» (Mediterranean Missing Project, 2016, σ. 20).

4.2 Κοιμητήριο Κάτω Τρίτος Λέσβου

Το κοιμητήριο ξεκίνησε την λειτουργία του το 2015 ως μια προσωρινή λύση για να συνεχιστούν οι ενταφιασμοί των σορών από το ναυάγιο του Οκτωβρίου. Η ειδοποιός διαφορά με τον Άγιο Παντελεήμονα έγκειται στο γεγονός πως το κοιμητήριο δημιουργήθηκε για να ενταφιάσει αποκλειστικά πρόσφυγες θύματα ναυαγίων και είναι ο πρώτος χώρος στο νησί ο οποίος αφιερώνεται στη φιλοξενία σορών μουσουλμάνων (Mediterranean Missing Project, 2016). Το κοιμητήριο βρίσκεται στην περιοχή Κάτω Τρίτος που απέχει 20 χιλιόμετρα από την πόλη της Μυτιλήνης. Η επιλογή της ταφής στην «υπερορία»²⁹ της πόλης προδίδει μια λογική μεταθανάτιας περιχαράκωσης και περιθωριοποίησης της ετερότητας. Η απόκρυψη του νεκροταφείου «υπενθυμίζει την πολιτική της αορατότητας του Ελληνικού κράτους, όπως αναφέρει η Κ. Ροζάκου, προς τους αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες» (Bami, 2016, σ. 366, όπ. αναφορά σε Ροζάκου, 2012). Το κοιμητήριο δεν παραμένει απλώς κρυμμένο από την δημόσια θέα αλλά και από την δημόσια επίγνωση. Κάποιοι από τους κατοίκους του νησιού οι οποίοι δεν έχουν ασχοληθεί ενεργά με το προσφυγικό ζήτημα δεν γνωρίζουν καν την ύπαρξή του.

Στα πλαίσια της επιτόπιας έρευνας είχα την ευκαιρία να συνομιλήσω με τον κο Γ.Κ. πρώην αντιδήμαρχο στον τομέα της Καθαριότητας και Γεωγραφίας³⁰. Ο κος Γ.Κ. μου παρέθεσε ένα χρονολογικό πλαίσιο των γεγονότων που συνέβαλλαν στην ανάγκη ύπαρξης ενός ξεχωριστού κοιμητηρίου. Εκκινεί την αφήγηση του με σημείο αναφοράς το 2015 που διαδραματίστηκε το πρώτο ναυάγιο στην περιοχή του Μολύβου. Θυμάται ακόμα και

29 Σύμφωνα με τον ιστορικό αρχαιολόγο Δημήτρη Μποσνάκη στην αρχαία Αθήνα οι «ανεπιθύμητοι» πολίτες είθισται να θάβονται εκτός των ορίων της πόλεως. (Ανακτήθηκε στις 22 Αυγούστου 2022 από: <https://www.lifo.gr/podcasts/istoria-mias-polis/oi-anepithymitoi-nekroi-tis-arhais-athinas>)

30 Αυτούσια αναφορά του πληροφορητή.

σήμερα πως τότε υπήρξαν 70 θύματα και κατά προσέγγιση 58 αζήτητοι άνθρωποι. Μου μεταδίδει με σαφήνεια πως το νησί και οι άνθρωποι του δεν ήταν έτοιμοι να διαχειριστούν μια τόσο πρωτόγνωρη συνθήκη. Όλοι οι χώροι και τα ψυγεία στα νεκροτομεία ήταν κατειλημμένοι. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του *«Η κατάσταση έπρεπε τότε να διαχειριστεί χωρίς κράτος και ΜΚΟ. Είχαμε μια βόμβα στα χέρια μας με αναμμένο το φυτίλι»*. Το Λιμενικό Σώμα, μου περιγράφει, μάζευε για μέρες πτώματα τα όποια μεταφέρονταν στο νοσοκομείο Μυτιλήνης.

Το κοντέινερ, εξαιτίας του αριθμού των σορών, άρχισε πολύ σύντομα να εκπέμπει αναθυμιάσεις. Η αδυναμία διαχείρισης της επιθανάτιας συνθήκης, μου αναλύει ο πληροφορητής μου, έθετε άμεσα σε κίνδυνο και την δημόσια υγεία. Ως εκ τούτου η δημοτική αρχή δραστηριοποιήθηκε ενεργά προς αναζήτηση κοιμητηρίων και χώρων ενταφιασμού. Λίγοι σοροί θάφτηκαν στο κοιμητήριο του Αγίου Παντελεήμονα όμως το πρόβλημα συνέχιζε να υφίσταται. Τελικώς βρέθηκε μια ιδιοκτησία έξι στρεμμάτων στο χωριό Κάτω Τρίτος την οποία απέκτησε ο Δήμος Μυτιλήνης έπειτα από έγκριση του Κοινοτικού Συμβουλίου. Ο Γ.Κ. μου περιγράφει πως για να πραγματοποιηθούν οι ταφές έπρεπε να νομιμοποιηθεί η χρήση του χώρου. Η τοπική εισαγγελία όμως δεν εξέδιδε την αδειοδότηση για να έρθουν εις πέρας οι ταφές. *«Επισκέφτηκα προσωπικά τον εισαγγελέα για το ζήτημα και εκείνος μου απάντησε να κάνω ότι καταλαβαίνω. Έτσι εγώ έκανα αυτό που μου έλεγε η συνείδηση μου»*. Ήρθε σε επαφή με τον Μ.Ν. που τότε φοιτούσε στο Πανεπιστήμιο Μυτιλήνης και είχε τελειώσει ιερατική σχολή στην Αίγυπτο με σκοπό να εκτελεστούν οι Ισλαμικές ταφές.

Τα έργα για τις εναπομείναντες σορούς ξεκίνησαν άμεσα προς αποσυμφόρηση του τόπου. Την πρώτη μέρα έγιναν οχτώ ταφές και έκτοτε τελούνταν ταφές σε σχεδόν καθημερινή βάση. Ο Γ.Κ. συνεργάστηκε στενά με το Ιατροδικαστικό Τμήμα του Βοστανείου Νοσοκομείου, το Ληξιαρχείο και τον πρώην Δήμο Ευεργέτου³¹ και πραγματοποίησαν καταγραφή του κοιμητηρίου. Τοπογραφικά το κοιμητήριο χωρίζεται σε δυο χώρους: στην μια ζώνη βρίσκονται τάφοι αναγνωρισμένων σορών και στην άλλη τάφοι σορών αγνώστων στοιχείων. Αυτοσχέδια δράση αποτέλεσε η πρωτοκόλληση των αζήτητων σορών βάσει γενετικού υλικού σε περίπτωση που προκύψει κάποια μελλοντική

31 Αυτούσια αναφορά του πληροφορητή

ταυτοποίηση. «Τότε δεν υπήρξε καθοδήγηση για την διαχείριση όσων πεθαίνουν σε ξένο τόπο. Ο αριθμός πρωτοκόλλου βάσει DNA ήταν μια πρωτοβουλία δική μας και στην πορεία αποδείχθηκε πως πράξαμε σωστά».

Επάνω την ροή της συζήτησης μας ο Γ.Κ. με κοίταξε και με ευγένεια μου είπε «σας παρακαλώ να σημειώσετε αυτό που θα σας πω στην συνέχεια, είναι πολύ σημαντικό. Έπρεπε για πολιτικούς αλλά και για εθνικούς λόγους να αποφύγουμε την λέξη Μουσουλμανικό Νεκροταφείο. Κινήσαμε όλες τις νόμιμες διαδικασίες τις οποίες περάσαμε από το Δημοτικό Συμβούλιο και τελικώς ονομάστηκε Δημοτικό Νεκροταφείο». Μου εκφράζει πως κατέλαβε πολλές προσπάθειες ώστε να χρηματοδοτηθεί ο χώρος με σκοπό να γίνει «επισκέψιμος και ανθρώπινος». Ακόμη, μου εκμυστηρεύεται πως «μέχρι και το Βατικανό υποσχέθηκε ότι θα βοηθήσει αλλά δεν έπραξε απολύτως τίποτα. Το εξέφρασα και στην συνέντευξη του BBC αυτό».

Ο Γ.Κ. πήρε την απόφαση να αναλάβει την διαχείριση των νεκρών για να αποδώσει τιμή και σεβασμό μετά θάνατον και θεωρεί πως έπραξε ότι καλύτερο μπορούσε. «Μου μένει συναισθηματικά και ανθρώπινα η πικρία ότι σαν κράτος, σαν δήμος και σαν περιφέρεια δεν δείξαμε τον ανάλογο σεβασμό σε αυτούς τους ανθρώπους. Δεν θα ξεχάσω ένα περιστατικό με μια μητέρα που έχασε την κόρη της. Δεν γνώριζα πως η γυναίκα κατά την ισλαμική θρησκεία απαγορεύεται να παρευρίσκεται στην ταφή. Θυμάμαι λοιπόν την μητέρα αυτή που καθόταν σε απόσταση από το σημείο της ταφής και την βλέπω να δίνει μια χαρτοπετσέτα στον σύζυγο της. Ξέρετε γιατί την έδωσε την χαρτοπετσέτα; Για να βάλει μέσα μια χούφτα χώμα ο σύζυγος της». Στο σημείο αυτό μου ζήτησε συγγνώμη διότι φορτίστηκε από την αναβίωση της ανάμνησης.

Ολοκληρώνοντας την πλούσια συζήτηση μας μου παρέχει κάποιες τελευταίες πληροφορίες. Κατά την περίοδο που βρισκόταν εν ενεργεία αντιδήμαρχος, στο κοιμητήριο η είσοδος πραγματοποιούνταν μόνο με άδεια και απαγορευόταν η λήψη φωτογραφιών. Οι εκταφές δεν επιτρέπονταν προς σεβασμό απέναντι στην ισλαμική θρησκεία «εάν πέθαινα σε ξένο τόπο θα ήθελα να σεβαστούν την θρησκεία μου. Για αυτόν τον λόγο και εγώ θέλησα να σεβαστώ την θρησκεία των ανθρώπων αυτών». Αποφάνθηκε πως όσοι ενταφιασμοί τελέστηκαν οφείλεται στο γεγονός ότι κάλυπτε ο ίδιος τα έξοδα από δικά του χρήματα «όσοι τάφοι έχουν μαρμάρινες πλάκες είναι επειδή επέμεινα πολύ για την τοποθέτηση τους».

Επιπλέον, όσο ήταν εν ενεργεία αντιδήμαρχος, οι συγγενείς επισκέπτονταν τα μνήματα, κάτι που φαίνεται να έχει αλλάξει σήμερα.

Καταληκτικά, η λέξη που χρησιμοποίησε ο Γ.Κ. για να περιγράψει την κατάσταση της διαχείρισης των σορών ήταν η «απαξίωση». *«Δεν μας τιμά ως Έλληνες, ως παραδοσιακά φιλόξενο λαό και ως πολιτισμό»*. Η τελευταία φράση του πληροφορητή μου είναι ιδιαίτερα σημαίνουσα καθότι βρίθει ερευνητικού ενδιαφέροντος. Αποκαλύπτει τους «κοινούς τόπους» που ορίζουν την ελληνική κοινωνία και τον βαθμό στον οποίο είναι εντυπωμένες κάποιες αξίες και έννοιες αναφορικά με τον πολιτισμό μας. Η Ροζάκου (2012, σ. 565) επισημαίνει πως η φιλοξενία βρίσκεται «στο κέντρο του Ελληνικού πολιτισμού και κοινωνικού φαντασιακού για την διαχείριση της ετερότητας» ενώ αντανακλά τον τρόπο με τον οποίο αυτοπαρουσιάζεται. Γλωσσολογικά, η χρήση του όρου «παραδοσιακά» υποδεικνύει την ιστορική ρίζα της φιλοξενίας «Πράγματι, οι Έλληνες θεσμοθέτησαν την φιλοξενία (πριν από κάθε απόφαση, υπολογισμό) απαιτώντας από τον ξένο να γίνει ευπρόσδεκτος πριν από την ταυτοποίηση» (Haas, 2018, σ. 135). Η «πολιτική της φιλοξενίας» (Ροζάκου, 2012, όπ. αναφορά σε Papataxiarchis, 2006) έχει συνδεθεί ιστορικά με τον τρόπο που θεσμοθετήθηκε η πολιτισμική ομοιογένεια και διαφορετικότητα. Στην ουσία της, η φιλοξενία λειτουργεί πάνω σε μια εθνοκεντρική λογική όπου η πολιτισμική ανομοιότητα μπορεί να προσληφθεί ως απειλή. Μέσα από την πρακτική της φιλοξενίας σκευάζεται μια ιεράρχηση ανάμεσα σε οικοδεσπότη και φιλοξενούμενο, με τον δεύτερο να είναι αυτομάτως σε μειονεκτική θέση λόγω της προσφοράς που δέχεται (Ροζάκου, 2012, όπ. αναφορά σε Herzfeld, 1992). Η αταφία και η κακή διαχείριση του νεκρού σώματος, κατά την πεποίθηση του πληροφορητή μου, συνιστούν ατιμωτικές πράξεις που προσβάλλουν ισάξια τον «οικοδεσπότη» και τον «φιλοξενούμενο» και δεν ανταποκρίνεται στην πολιτισμική εικόνα που έχει συντεθεί.

1^η επίσκεψη στο κοιμητήριο

Ο Π. διατελεί επάγγελμα νεκροθάφτη από τα δεκατέσσερα του χρόνια και το γραφείο τελετών για το οποίο εργάζεται έχει ενταφιάσει σορούς στο εν λόγω κοιμητήριο. Με συνόδευσε στο κοιμητήριο και μου παραχώρησε πρόσβαση εντός του χώρου. Αφότου διασχίσαμε έναν στενό και παραμελημένο δρόμο, ο Π. μου λέει απροσδόκητα να σταματήσουμε μπροστά από μια κόκκινη σιδερένια πόρτα. Στην εξωτερική της πλευρά δεν

υπήρξε πουθενά επιγραφή ούτε άλλη ένδειξη που να προδίδει πως ο χώρος αυτός συνιστά κοιμητήριο. Λίγα μέτρα παραπάνω ανακάλεσα πως προσπεράσαμε το χριστιανικό κοιμητήριο στο οποίο ενταφιάζονται οι ντόπιοι και η διαφορά στην εξωτερική διαμόρφωση με παρέσυρε σε σκέψεις. Το χριστιανικό κοιμητήριο διέθετε επιγραφή στην πρόσοψη, βρισκόταν σε άριστη κατάσταση και η ορατότητα των μνημάτων σηματοδοτούσε την ταυτότητα του χώρου. Το μουσουλμανικό κοιμητήριο των προσφύγων είχε καταστήσει την ταυτότητα του «μυστική». Αυτομάτως συλλογίστηκα πως ακόμη και επιθανάτια οι ετερότητες πρέπει να κάνουν την παρουσία τους διακριτική. Το κοιμητήριο περιβαλλόταν από υπερυψωμένα ξερόχορτα που έκαναν δύσκολη την πρόσβαση και την περιήγηση. Τα ξερόχορτα είχαν καρποφορήσει επάνω και σε κάποια μνήματα με αποτέλεσμα να δυσχεραίνουν την ορατότητα.

Εικ. 2 Επώνυμος τάφος Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος Λέσβου, φωτογραφία της συγγραφέως, 27/6/2022

Το οικόπεδο φιλοξενεί κατά προσέγγιση διακοσίους τάφους όπου στους περισσότερους, όπως μου λέει ο πληροφορητής μου, «είναι θαμμένα πολλά μωρά. Κάποια σε ξεχωριστό τάφο όπως το υπαγορεύει η θρησκεία τους αλλά πλησίον των μνημείων των μανάδων τους». Λόγω της βλάστησης που επικρατούσε, ωστόσο, είχαν καλυφθεί σε μεγάλο βαθμό τα ίχνη τους. Πολλά από τα μνήματα με πληροφόρησε ο Π. είναι κατασκευασμένα στο χέρι από τον ίδιο. Το πρώτο μνήμα που διασταύρωσα με τα μάτια μου παρατήρησα πως ήταν επώνυμος. Στην μαρμάρινη κεφαλή αναγράφονταν προσωπικά στοιχεία της σορού και υπήρχε φωτογραφία της αποθανούσας. Το ίδιο ίσχυε και στο επόμενο μνήμα που αντίκρισα. Ο Π. με ενημέρωσε πως στην πλευρά που βρισκόμουν ανήκαν οι επώνυμοι

τάφοι και πως οι ανώνυμοι βρίσκονταν στην άλλη πλευρά. Ήταν αδύνατον ωστόσο να διαπιστωθεί εάν το οικόπεδο είχε χωριστεί σε δυο ζώνες. Ρώτησα τον πληροφορητή μου πως καταφέραν να ανακτήσουν φωτογραφίες των αποθανόντων και με ενημέρωσε πως οι οικογένειες τους έρχονται σε επαφή με τους αρμόδιους και παρέχουν στοιχεία. *«Οι περισσότεροι έχουν θαφτεί εδώ επειδή το αιτήθηκε η οικογένεια. Πολλές οικογένειες ζητάνε να θαφτεί εδώ το πτώμα γιατί οι ίδιες διαμένουν στο Καρά Τεπέ [Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης Λέσβου]. Οι ανώνυμοι τάφοι τοποθετούνται ξεχωριστά στην άκρη».*

2^η επίσκεψη στο κοιμητήριο

Είχα την δυνατότητα να επισκεφθώ και δεύτερη φορά το κοιμητήριο, αυτή την φορά με τον Μ.Ν. που πραγματοποιεί τις επικήδειες τελετές. Συναντηθήκαμε έξω από το νέο Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης στο Καρά Τεπέ από όπου κατευθυνθήκαμε από κοινού προς το κοιμητήριο. Ο Μ.Ν. κατάγεται από την Αίγυπτο όμως διαμένει στην Ελλάδα πολλά χρόνια έχοντας σπουδάσει μάλιστα και Ελληνική Φιλολογία. Η συζήτηση μας αποτέλεσε το έναυσμα για να ξεκινήσει την αφήγηση του για το πώς βρέθηκε τελικά υπεύθυνος για την φροντίδα και τον ενταφιασμό των σορών των προσφύγων.

Ο Μ. εκκινεί κι εκείνος, όπως σχεδόν όλοι οι συνομιλητές μου, την εξιστόρηση του από το ναυάγιο που διαδραματίστηκε τον Οκτώβρη του 2015. Την περίοδο εκείνη διατελούσε διερμηνέας και κλήθηκε για να μεταφράσει σε μια ταυτοποίηση σορού. Ο τότε επιζών έπρεπε να ταυτοποιήσει ένα οικογενειακό του μέλος αλλά επειδή το σοκ ήταν τόσο ισχυρό αδυνατούσε να αναγνωρίσει οπτικά την σορό από το σχετικό φωτογραφικό υλικό. Συνεπώς ο επιζών έπρεπε να εισέλθει στο τότε κοντέινερ – ψυγείο για να φέρει εις πέρας την αναγνώριση. Ο Μ. όταν αντίκρισε την θέα των χυτών σωμάτων σάστισε *«εκεί μέσα φαντάσου είχαν πετάξει κοντά στα 70 σώματα χωρίς σάκους -κάποια σχεδόν γυμνά, άλλα διαμελισμένα, δεν μπορούσες καν να ξεχωρίσεις εάν ήταν άνδρας, γυναίκα ή παιδιά. Αν σου δοθεί η ευκαιρία να το δεις υπάρχει ακόμα στο νοσοκομείο».*

Η εικόνα που αντίκρισε ο Μ. μέσα στο κοντέινερ τον ανακίνησε ψυχικά και μαζί με κάποια άλλα άτομα από την μουσουλμανική κοινότητα που διέμεναν στο τότε Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης Μόριας επισκέφθηκαν το Δημαρχείο. Συναντήθηκαν με τον τότε Αντιδήμαρχο στο τομέα της Καθαριότητας Γ.Κ. *«ειλικρινά εάν δεν ήταν ο κύριος Γ.Κ. τίποτα από όλα αυτά δεν θα είχε συμβεί σήμερα. Όταν τον συνάντησα την πρώτη εκείνη φορά*

του είπα να έρθει μαζί μου μέχρι το νοσοκομείο απλά να δει πώς είναι στοιβαγμένα τα σώματα. 'Ελάτε να ρίξετε μια ματιά' του είπα 'και αν σας κάνει ψυχή να κοιμηθείτε το βράδυ τότε θα μαζέψω τον κόσμο και θα παρατήσω αμέσως τις προσπάθειες'». Τα σώματα τότε πρέπει να βρίσκονταν κατά προσέγγιση ένα μήνα μέσα στον χώρο.

Επισκέφθηκαν λοιπόν μαζί το κοντέινερ του νοσοκομείου και η επίσκεψη παρακίνησε τον Γ.Κ. να αναλάβει προσωπικά τη διαχείριση των σορών. «Παρασκευή 15 Νοέμβρη, ένα μήνα μετά το ναυάγιο περίπου, ο κύριος Γ.Κ., ο τότε Αντιδήμαρχος Περιβάλλοντος και Δημοσίας Υγείας ³² που ήταν στην αρμοδιότητα του τέτοιοι χώροι και εγώ ξεκινήσαμε να ψάχνουμε οικόπεδα που θα μπορούσαμε να μετατρέψουμε σε κοιμητήριο. Το πρώτο οικόπεδο που επισκεφθήκαμε δεν ήταν κατάλληλο για κοιμητήριο ήταν σχεδόν όλο πέτρα. Στο δεύτερο οικόπεδο υπήρξε αντίδραση από τους κατοίκους. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας μου τηλεφώνησε ο κύριος Γ.Κ. και μου είπε για το εν λόγω οικόπεδο στον Κάτω Τρίτο. Δεν πίστεψα στην αρχή ότι θα συμβεί και θα γίνουν πράγματι οι ταφές. Θυμάμαι όμως ότι ανέβηκα την Δευτέρα, τρεις μέρες μετά, στις οχτώ το πρωί και τον βρήκα ήδη εκεί μαζί με συνεργείο για να καθαρίσουν το οικόπεδο. Μέχρι το μεσημέρι πρέπει να είχαμε κάνει ήδη τις πρώτες έξι ταφές. Τις επόμενες ημέρες δεν μπορούσαμε να κάνουμε λόγω κάποιων επιπλοκών με την επισημοποίηση του χώρου».

Το κοιμητήριο υπάρχει τόσο ανώνυμα και διακριτικά που ξανά σαν επισκέπτρια παρακινήθηκα να το προσπεράσω. Από την πρώτη μου επίσκεψη είχαν μεσολαβήσει περίπου τρεις εβδομάδες και η βλάστηση οριακά είχε διαγράψει την όψη των μνημάτων. Από μια εξωτερική ματιά το κοιμητήριο παρουσίαζε την εικόνα ενός οικοπέδου εκτός χρήσης.

Κατά την είσοδο μου στον χώρο ο Μ. μου αναφέρει πως «ο χώρος δεν ήταν έτσι παλιά. Από το 2018 που ανέλαβαν άλλα πρόσωπα τα καθήκοντα στον Δήμο υπέστη παραμέληση». Μου επέτρεψε να βγάλω φωτογραφίες αλλά με παρακάλεσε να βρω «μια γωνία που δεν θα φαίνεται πόσο παραμελημένος είναι ο χώρος». Στην συνέχεια με κατεύθυνε προς έναν συγκεκριμένο τάφο λέγοντας μου «εδώ έχω θάψει το εφτάχρονο αγόρι που χτύπησε το φορτηγό μέσα στο κάμπ. Θα το είχες προλάβει λογικά για αυτό στο αναφέρω». Ο Μ. αναφερόταν σε ένα ατύχημα που συνέβη την χρονιά του 2019 εντός του

32 Μεταφέρω αυτούσια την περιγραφή του πληροφορητή.

Κέντρου Υποδοχής και Ταυτοποίησης Μόριας με αποτέλεσμα να χάσει την ζωή του ένα παιδί επτά χρόνων. Την περίοδο του συμβάντος εργαζόμουν ως κοινωνική λειτουργός για την Πρώτη Υποδοχή και είχα ενημερωθεί εκ των έσω. Η κίνηση του Μ. με ταρακούνησε ψυχικά καθώς συνειδητοποίησα την εγγύτητα που ανέπτυξα με την παιδική σορό. Κάποτε, έστω και χωρίς να γνωρίζομαστε, συνυπήρξαμε ταυτόχρονα στο ίδιο μέρος. Από τους 150 τάφους που έχουν τοποθετηθεί στον χώρο οι 60 φιλοξενούν μωρά (δεν προσδιορίζονται οι ηλικίες τους).

Εικ. 3 Ανώνυμοι τάφοι Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος Λέσβου, φωτογραφία της συγγραφέως, 12/7/2022

Προχωρώντας ο Μ. ξεκλειδώνει την πόρτα από το δωμάτιο που έχει μετατρέψει σε χώρο πλυσίματος και προετοιμασίας των σορών. Εξωτερικά του χώρου υπάρχει μια βρύση και ένας ηλιακός θερμοσίφωνας. Εσωτερικά ο χώρος είναι μικρός και περιβάλλεται από δυο μεγάλους πάγκους στους οποίους ακουμπά τα σώματα. Όταν το γραφείο τελετών διακομίσει την σορό από το νοσοκομείο στο κοιμητήριο θα τοποθετηθεί στον πρώτο πάγκο προκειμένου να πλυθεί. Ο Μ. φορά γάντια για να έρθει σε επαφή με τις σορούς. Ύστερα θα μετακινήσει την σορό στον δεύτερο πάγκο όπου την τυλίγει με το ειδικό κερωμένο σεντόνι «kefen» και θα σχηματίσει ένα κόμπο στο κεφάλι και ένα κόμπο στα πόδια. *«Ακολουθώ διαφορετική διαδικασία για άνδρες και γυναίκες αλλά και οι δυο πλένονται και τυλίγονται σε σεντόνι. Προσπαθώ να κάνω τις τελετές με σεβασμό σε κάθε διαφορετική θρησκεία. Υπάρχουν πολλές θρησκείες τις οποίες δεν τις γνωρίζει ο κόσμος. Χωρίς την*

οικογένεια ή τα έγγραφα όμως είναι δύσκολο να διασταυρωθεί η θρησκεία, συνηθώς γίνεται η άμεση σύνδεση με την μουσουλμανική θρησκεία». Η αφαίρεση του πτώματος από τον επίσημο πρωτοκολλημένο σάκο και η τοποθέτηση του στο ύφασμα, όπως επισημαίνει και η ανθρωπολόγος Μπάμη (Bami, 2016) για τον ενταφιασμό στο Σιδηρώ Έβρου, συμβάλλει στην απαλοιφή της μεταθανάτιας ταυτότητας. Πρόσθετη ομοιότητα με το νεκροταφείο Σιδηρού συνιστά η υπόθεση ότι όλοι οι πρόσφυγες είναι μουσουλμάνοι στην περίπτωση των ανθρώπων που ενταφιάζονται στο Κοιμητήριο Κάτω Τρίτος.

Εικ. 4 Χώρος πλυσίματος σορών Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος Λέσβου, φωτογραφία της συγγραφέως, 17/07/2022.

Μέλημα του Μ. είναι να προετοιμάσει καταλλήλως το σώμα και να πραγματοποιήσει την επικήδεια τελετή. Την ταφή την αναλαμβάνει το γραφείο τελετών το οποίο θα φροντίσει ώστε το σώμα του νεκρού να αντικρύζει την Μέκκα. Παρόλο που δεν υφίσταται κάποια διοικητική αρχή που να εποπτεύει τον ίδιο και το κοιμητήριο εν συνόλω ο Μ. δεν νιώθει υπεύθυνος για τον χώρο. Νιώθει υπεύθυνος απέναντι στους νεκρούς και προπαντός απέναντι στις οικογένειες τους. *«Στην ισλαμική θρησκεία έχουμε όλοι υποχρέωση να θάψουμε τον νεκρό αλλιώς θεωρούμαστε όλοι αμαρτωλοί. Έχουμε επίσης παράδοση οι άνδρες να κουβαλάμε τον νεκρό μέχρι την τελευταία του κατοικία. Έμένα προσωπικά αν πεθάνω δεν με νοιάζει μπορείς να με πετάξεις όπου θες. Όταν πεθάνω δεν θα μου είναι*

αισθητός ο πόνος αλλά η οικογένεια που θα μείνει πίσω θα υποφέρει. Είναι μια παρηγοριά να ξέρεις ότι ο συγγενής σου είναι θαμμένος έστω και σε ξένη χώρα. Ιδιαίτερα για τις ανώνυμες σορούς είναι σημαντικό σε περίπτωση μελλοντικής ταυτοποίησης με την προοπτική να τις επισκεφθούν οι οικογένειες. Όσες οικογένειες καταφέραν να υποστηρίξουν χρηματικά την μετάβαση τους στην Ελλάδα είτε αιτήθηκαν να επαναπατριστεί η σορός των συγγενών τους είτε είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν σε ποιο κοιμητήριο να ταφεί το σώμα». Κάποιοι σοροί μουσουλμανικής καταγωγής έχουν ταφεί και στον Έβρο κατόπιν αιτήσεων των οικογενειών.

Κατά τα λεγόμενα του, οι πιο εντατικές ταφές έγιναν την περίοδο του 2015 και των μεγάλων ναυαγίων και η μεγαλύτερη δυσκολία τότε ήταν πως δεν ανασύρονταν ολόκληρα σώματα. Πλέον σπανίζει η περισυλλογή και ταφή διαμελισμένων σορών. Στην ροή της συζήτησης μας μου εμπιστεύεται ότι καταπονείται ψυχικά από την αρμοδιότητα της φροντίδας του νεκρού σώματος. Ο κύριος παράγοντας που συνετέλεσε στο να παραμείνει τόσα χρόνια πιστός στην φροντίδα των σωμάτων είναι η σκέψη πως δεν θα βρεθεί άλλο άτομο πρόθυμο να αναλάβει την διαδικασία. Ο φόβος της παραμέλησης των σορών, όπως μου τον εξέφρασε με την χρήση της φράσης «*τι θα απογίνουν οι άνθρωποι αυτοί*», τον κρατά σε ένα σταθερό σημείο. Η πρόσληψη ενός ιμάμη σε τακτική βάση είναι ανέφικτη εξαιτίας γραφειοκρατικών περιορισμών καθώς και οικονομικών. Τα έξοδα των κηδειών πλέον καλύπτονται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον ίδιο.

Κλείνοντας την συνάντησή μας μοιράζεται μαζί μου μια συζήτηση που είχε με έναν Σύριο άνδρα, η οποία μου εντυπώθηκε εντόνως. «*Μια μέρα συζητούσαμε με έναν πρόσφυγα Σύριο και μου έλεγε πως όσοι πέθαναν σε ξένο τόπο είναι πιο τυχεροί από όσους μείνανε και πεθάνανε στις χώρες τους. Μένουν και πεθαίνουν για τα ιδανικά τους από την μια όμως δεν υπάρχει κάποιος πίσω να τους θάψει. Είναι πολύ επικίνδυνο να πλησιάσεις ένα πτώμα σε τέτοιες εμπόλεμες ζώνες. Συνήθως τα πτώματα κατασπαράζονται από άγρια ζώα. Τουλάχιστον σε ξένο τόπο υπάρχει μια ελπίδα ότι μπορεί να ταφούν και θα υπάρχουν κάπου*». Αναφορικά με τις εκταφές ο Μ. μου απάντησε ρητά πως απαγορεύονται και δεν έχουν πραγματοποιήσει καμία στην Μυτιλήνη. «*Όταν το σώμα τοποθετηθεί στο μνήμα δεν ξαναβγαίνει από εκεί. Δεν αφαιρούνται ούτε τα κόκκαλα. Τα αφήνουμε να λιώσουν εκεί και δεν υπάρχει θέμα στο ίδιο μνήμα μετά από χρόνια θάβουμε άλλο πτώμα*».

Ο ενταφιασμός σορών προσφύγων στη Λέσβο συγκλίνει με τον τρόπο που

πραγματοποιείται στον Έβρο και αποδίδει κοινά ανθρωπολογικά ευρήματα με την επιτόπια έρευνα της Μπάμη (Bami, 2016). Σε μια αντίστοιχη λογική στην Μυτιλήνη η ταφή του «Άλλου» τηρεί συνδυαστικά γραφειοκρατικό και πνευματικό χαρακτήρα. Στο πρώτο διαδικαστικό μέρος δίνεται η αίσθηση ότι το κράτος έχει μεριμνήσει και εφαρμόζεται ένα πρωτόκολλο σε συμφωνία με τα δυτικά γραφειοκρατικά ιδεώδη που αφορά τον αλλότριο θάνατο. Το αλλότριο σώμα εξετάζεται γραφειοκρατικά και ιατρικά από κρατικούς και τοπικούς αρμόδιους. Σηματοδοτεί τον πρώτο τόπο που θα σπεύσουν οι κρατικοί υπάλληλοι να αναζητήσουν πληροφορίες. Το δεύτερο διαδικαστικό μέρος που τελείται από τον μουφτή (στην περίπτωση μας υποκαθίσταται από τον Μ.) έχει πνευματικό χαρακτήρα και δεν χρήζει ιδιαίτερης γραφειοκρατίας. Ο διττός χαρακτήρας του ενταφιασμού, σχολιάζει η Μπάμη (Bami, 2016), φέρνει εις πέρας το κοινωνικό και το θρησκευτικό καθήκον. Οι κοσμολογίες αντανakλούν στην ρίζα τους την κοινή επιθυμία να αναδείξουν πώς πρέπει να λειτουργούν τα πράγματα.

Η επιτάχυνση της γραφειοκρατίας τόσο στον Έβρο όσο και στη Λέσβο μετουσιώνει τον συνοριακό θάνατο σε «ρουτίνα» - τον υποβιβάζει σε αμελητέο γεγονός - και εντυπώνει στους κρατικούς υπαλλήλους την αίσθηση μιας φυσικοποιημένης κατάστασης (Bami, 2016). Σε δεύτερο πλαίσιο, κατά την επισήμανση της ανθρωπολόγου, ο θρησκευτικός προσανατολισμός των νεκρών προσφύγων αδυνατεί να επαληθευτεί έμπρακτα. Προκειμένου να επαληθευτεί η θρησκευτική ταυτότητα απαιτείται διαταγή εκταφής της σορού και εξέταση δια νεκροτομής, πρακτικές που η ισλαμική παράδοση απαγορεύει ρητά.

Κεφάλαιο 5: Τα δικαιώματα των «Άλλων»

5.1 «The Last Rights»

«Οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα να μην χάνουν την ταυτότητα τους μετά το θάνατο». Ο Μη Κυβερνητικός Οργανισμός υπό το όνομα The Last Rights (Τα Τελευταία Δικαιώματα) δημιουργήθηκε υστέρτα από την πρωτοβουλία των Catriona Jarvis (συνταξιούχος δικαστής) και Syd Bolton (δικηγόρος) και προάγει την διαφύλαξη των δικαιωμάτων των θανόντων προσφύγων αλλά και των οικογενειών τους μετά θάνατον. Ύστερα από μια προσωπική εμπειρία στην περιοχή Θερμή της Λέσβου όπου ήρθαν αντιμέτωποι με την θέα ενός νεκρού σώματος που ξέβρασε η θάλασσα, κινητοποιήθηκαν να διερευνήσουν τις μεταθανάτιες νομικές διαδικασίες που εφαρμόζονται για την διαχείριση και φροντίδα των σορών των νεκρών προσφύγων. Η δυσοίωνη εμπειρία με την σορό της ετερότητας τους ενέπνευσε να συγκαλέσουν ειδικούς από όλον τον κόσμο και να συντάξουν από κοινού την Διακήρυξη της Μυτιλήνης³³. Έπειτα από διήμερη διάσκεψη συντάχθηκε η Διακήρυξη με σκοπό να επισημάνει στα κράτη τις υποχρεώσεις και δεσμεύσεις τους απέναντι στα δικαιώματα των αγνοουμένων, αποβιωσάντων καθώς και των πενθούντων οικογενειών. Υπόδειγμα αποτελεί η παρέμβαση της Catriona Jarvis με την οποία επιτράπηκε ειδική είσοδος στις οικογένειες αποθανόντων προσφύγων στην Αγγλία και η ενεργός συμμετοχή τους στις διαδικασίες ανάκτησης ταυτότητας. Οι οικογένειες, κατά την άποψη της, δεν θα πρέπει να αποκλείονται από την αλήθεια ούτε και από τις αστυνομικές έρευνες.

Οι Jarvis και Bolton συνιστούν ακρογωνιαίό λίθο του οργανισμού. Φιλοδοξούν ωστόσο να αναπτύξουν ένα ευρύ δίκτυο συνεργασίας με επαγγελματίες διαφόρων ειδικοτήτων ανά τον κόσμο που οραματίζονται την σύσταση κρατικών διαδικασιών που θα αποδίδουν δικαιώματα και αξιοπρέπεια μετά θάνατον. Η εξαναγκασμένη κινητικότητα, οι επικίνδυνες διαδρομές και οι τραγικοί θάνατοι είναι συμβάντα που δεν θα πάψουν να διαδραματίζονται μέχρις ότου τα κράτη αναλάβουν ευθύνες νομικά και ηθικά. Στην Ελλάδα οι ιδρυτές συνεργάζονται στενά με την δικηγόρο Δανάη Αγγελή η όποια συνέταξε την Διακήρυξη στα ελληνικά. Προσέγγισα τους ιδρυτές και η ανταπόκριση τους ήταν

33 Ανακτήθηκε στις 30 Ιουλίου 2022 από http://www.lastrights.net/LR_resources/html/LR_mytilini.html

άμεση και θετική απέναντι στο ακαδημαϊκό εγχείρημα που εκπονώ.

Ο κύριος Bolton μου λέει πως έναυσμα για την Διακήρυξη της Μυτιλήνης αποτέλεσε το συμβάν στη Θερμή που σηματοδοτεί για τους ίδιους *«μια συναισθηματικά κοντινή ιστορία»*. Στις 11 Μαΐου 2018 στην περιοχή της Θερμής στην Μυτιλήνη οι δυο ιδρυτές και τριάντα δυο ακόμη ειδικοί ανά τον κόσμο (ανάμεσα τους και ο ιατροδικαστής Θωδωρής Νούσιας) συνέθεσαν κάποιες «σταθερές αρχές» γύρω από τον προσφυγικό θάνατο *«που θα πρέπει να υιοθετηθούν από το ελλαδικό δίκαιο διότι δρουν επιβληθτικά»*. Έπειτα από συνεδρίαση των ειδικών συμφωνήθηκε η Διακήρυξη της Μυτιλήνης και προωθήθηκε στην Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών. Η Διακήρυξη ονομάστηκε με αφορμή την Μυτιλήνη *«ως μια πράξη σύμβολο για το μέλλον, προκειμένου να θυμόμαστε που συνέβησαν όλα, που συναντήθηκαν άνθρωποι για να δημιουργήσουν αυτές τις αρχές»*.

Οι ιδρυτές μου εκφράζουν πως θεωρούν την συγκεκριμένη ενέργεια ορόσημο για την αξιοπρεπή μεταχείριση των νεκρών. *«Αυτό που συνέβη στην Μυτιλήνη το 2015 ήταν απρόβλεπτο και αναξιοπρεπές. Μας φώτισε πόσο ελλιπείς είναι οι υποδομές, ιδίως αν σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται και για ένα νησί. Τότε αξιοποιήθηκαν προσωρινά κοιμητήρια για να ταφούν τα σώματα. Ανακύπτουν όμως συνεχώς ερωτήματα αναφορικά με το ποιος αρμόδιος θάβει τις σορούς, ποιος συμμετέχει στην τελετή, που ενταφιάζονται οι σοροί και για πόσο χρονικό διάστημα. Κύριο μέλημα είναι να καταφέρουν να αποκτήσουν οι οικογένειες δικαιώματα και να έχουν πρόσβαση στις πληροφορίες και διαδικασίες που αφορούν τους δικούς τους»*.

Βαρύτητα δίνεται επίσης και στην χρηματοδότηση είτε οικονομική ενίσχυση των οικογενειών ώστε να πραγματοποιηθεί ο επαναπατρισμός των σορών και να έχουν τους νεκρούς τους κοντά τους. *«Το οικονομικό ζήτημα είναι αυτό που δυσχεραίνει πολύ τον επαναπατρισμό. Έχουμε αντιληφθεί πως πολλές οικογένειες δεν μπορούν να φέρουν εις πέρας τα έξοδα και διαφεύγουν στο λεγόμενο crowdfunding για να μπορέσουν να μαζέψουν κάποιο χρηματικό ποσό. Σε κάποιες χώρες βέβαια λόγω της πολιτικής κατάστασης το σώμα αδυνατεί να γυρίσει πίσω στον τόπο του – μη ξεχνάμε πως κάποιες επαναπατρίζουν μόνο σημαντικά για αυτές πρόσωπα. Επιπροσθέτως, έχει πέσει στην αντίληψη μας ότι οι σοροί μετακινούνται και θάβονται σε τρίτες χώρες. Χρήζει ακόμα διερεύνησης και διασταύρωσης αλλά έχουμε την εντύπωση ότι συντρέχει μια συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας. Οι*

σοροί μετακινούνται πιθανότατα από την Ελλάδα στην Γερμανία και ενταφιάζονται εκεί». Στα τελευταία δύο σημεία της Διακήρυξης γίνεται αναφορά και στις υποχρεώσεις που φέρουν τα κράτη σε περίπτωση που το πρόσωπο που θίγεται από τον θάνατο είναι παιδί ή χάνει απροσδόκητα γονέα. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να τηρηθούν όσα ορίζονται από την Σύμβαση του ΟΗΕ του 1989 για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

Προς το τέλος της συζήτησής μας ρώτησα τους ιδρυτές εάν πέραν της συμβολικής σημασίας του ονόματος η Μυτιλήνη είναι στην πραγματικότητα ένας τόπος που τηρεί στην πράξη την Διακήρυξη. Κατά την άποψη τους το νησί διαθέτει περιορισμένες υποδομές οι όποιες τηρούν «κατά τύχη» την Διακήρυξη. Η δράση των περισσότερων αρμοδίων είναι αυτοσχέδια και δεν στηρίζεται πάνω σε ένα πλαίσιο. *«Ίσως θα ξεχωρίζαμε την ειδικότητα του ιατροδικαστή. Θεωρούμε πως λόγω της φύσης του επαγγέλματος φροντίζει να τηρήσει κάποιες από τις αρχές όπως το να γίνουν τα πράγματα σωστά και με ευαισθησία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός πως η ευθύνη του σώματος για τον ιατροδικαστή είναι ορατή και επίσημη»*. Βέβαια οι ιδρυτές διαπραγματεύονται πως οι αρχές που προτείνουν χρήζουν μιας επισημοποιημένης διαδικασίας πάνω στην οποία θα παρέχεται και εκπαίδευση στους εκάστοτε αρμοδίους.

Σε παρόμοια πλαίσια οι ιδρυτές του The Last Rights με ανακατεύθυναν να συνομιλήσω με την νομικό Ε.Τ. που εργάζεται για την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ). Η ΕΕΔΑ ασχολείται ενεργά με ζητήματα προστασίας προσφύγων και μεταναστών. Έχει συνυπογράψει τη Διακήρυξη της Μυτιλήνης και προσπαθεί να προσανατολίσει τους κρατικούς και τοπικούς αρμόδιους φορείς να κινηθούν εντός των αξόνων που ορίζει για την διαφύλαξη των δικαιωμάτων των αλλοδαπών και των οικογενειών τους. Η νομικός με πληροφορεί πως δραστηριοποιείται στον τομέα των δικαιωμάτων στην Ελλάδα και μου παρουσιάζει εν συντομία τις νομοθετικές παραλείψεις. Σε μια πρώτη τοποθέτηση μου κάνει ξεκάθαρο πως εκλείπει νομοθεσία σε διεθνές και εθνικό επίπεδο που να δεσμεύει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ενεργούν οι αρμόδιοι φορείς. *«Είναι απαραίτητη η εναρμόνιση των λεγομένων καλών πρακτικών και η σύνθεσή τους σε ένα ενιαίο νομοθετικό πλαίσιο»*. Συγκεκριμένα για την Ελλάδα, μου τονίζει πως απουσιάζουν κρατικά πρωτοκόλλα και έτσι η διαδικασία για τις σορούς καταλήγει να είναι διαφορετική σε κάθε τόπο. Τα λεγόμενα της νομικού επαληθεύουν τις παρατηρήσεις στις προηγούμενες ενότητες της παρούσας εργασίας αναφορικά με τις ξεχωριστές διαδικασίες

που εφαρμόζονται κατά τόπο.

Ένα νομικό πλαίσιο που είναι κατοχυρωμένο στην γειτονική Ιταλία αλλά όχι στην χώρα μας αφορά το «the right to the truth». Οι οικογένειες των αγνοουμένων φέρουν «δικαίωμα να γνωρίζουν» και να εμπλέκονται ενεργά στις αστυνομικές διαδικασίες που αφορούν τους συγγενείς τους (Siccardi, 2017). Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την νομικό, προστατεύεται το έννομο συμφέρον των θυμάτων. Οι οικογένειες των εκλιπόντων μπορούν να ανακτήσουν τα προσωπικά αρχεία των οικείων τους με εισαγγελική παραγγελία. Δεν υφίσταται συμπεριληπτικό πλαίσιο που να μεριμνά και να παραχωρεί στις οικογένειες άδεια εισόδου στον τόπο όπου εντοπίστηκε νεκρός ο συγγενής. Το νομοθετικό αυτό κενό θα πρέπει να καλυφθεί με την έκδοση ειδικής θεώρησης εισόδου (βίζας) προκειμένου οι οικογένειες να επισκεφτούν τον τόπο αναφοράς και να αποκτήσουν πρόσβαση στις διαδικασίες που ακολουθούν οι αρχές.

Η Ε.Τ. υπογραμμίζει πως έχει διαμορφωθεί ένα ενιαίο κρατικό εργαλείο για την καταχώρηση του γενετικού υλικού το οποίο δεν έχει ακόμη μπει σε ισχύ. Άλλος τομέας που χρήζει οργάνωσης και ενιαίας λειτουργίας αφορά τον επαναπατρισμό των σορών. Στην πραγματικότητα είναι λίγοι οι επαναπατρισμοί που τελούνται λόγω οικονομικού περιορισμού. Στην διαδικασία εμπλέκονται πολλοί φορείς που πρέπει να συντονιστούν μεταξύ τους. Είναι ζωτική και σε αυτή την περίπτωση ο σχηματισμός ενός συντονιστικού δικτύου για την ομαλή διεξαγωγή της διαδικασίας. Τελευταία έλλειψη αφορά το ζήτημα των αγνοουμένων. Κρατικά απουσιάζει μια υπηρεσία που θα αναλάβει τον εντοπισμό αγνοουμένων. Στην Ελλάδα το κενό αυτό καλύπτει για χρόνια ο Ερυθρός Σταυρός θέτοντας σε εφαρμογή και την ψηφιακή πλατφόρμα «Trace the face³⁴» για την επανένωση οικογενειών. Η πλατφόρμα επιτρέπει στις οικογένειες να κοινοποιούν φωτογραφίες των οικογενειακών μελών τους που αγνοούνται αλλά είναι επιτακτικό να δημιουργηθεί ένας κρατικός φορέας στην Ελλάδα που θα ενημερώνεται με παρεμφερή τρόπο.

34 Ψηφιακή πλατφόρμα Ερυθρού Σταυρού. Ανακτήθηκε στις 19/8/2022 από: <https://familylinks.icrc.org/about-trace-face-europe>

Συμπεράσματα

Κατά την διάρκεια σύνθεσης της παρούσας εργασίας σκεφτόμουν αναπόφευκτα τις προσπάθειες των γονιών μου να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα. Φέροντας προνομοιούχα την ιδιότητα της μετανάστριας μου είναι αδύνατο να αποφανθώ από την θέση που μου δόθηκε τεκμηριωμένα συμπεράσματα αναφορικά με τις σορούς των προσφύγων. Συν τοις άλλοις, παραλείπονται θεωρητικά και ερευνητικά περαιτέρω πτυχές του θανάτου των προσφύγων που θα μπορούσαν να συνθέσουν ευρύτερη εικόνα του φαινομένου. Για τους προαναφερθείς λόγους επιθυμώ να σταθώ σε σημεία που ξεχώρισα και να τα διανθίσω με σύντομη συζήτηση.

Το ταξίδι πραγματοποιείται υπό τέτοιες επικίνδυνες συνθήκες που το σώμα των προσφύγων μετατρέπεται σε εύλωτο και τρωτό. Όπως σημειώνει και η Butler (2009, σ.68) «κάθε ένας και κάθε μια από εμάς συγκροτείται πολιτικά εν μέρει στη βάση της κοινωνικής τρωτότητας του σώματος του/της». Τα σώματα μας προσκολλώνται σε άλλα κοινωνικά σώματα, απειλούνται και εκτίθενται απέναντι σε αυτά υπό το ενδεχόμενο να υποστούν βία. Τα σώματα των προσφύγων δεν μένουν έκθετα μονάχα απέναντι σε ετέρα κοινωνικά σώματα αλλά και απέναντι σε βίαιους κρατικούς μηχανισμούς. Η θεώρηση του Mbembe (2019) φωτίζει πως η σωματική υπόσταση ενός «Άλλου» στα σύνορα γεννά αισθήματα απειλής και επιθυμίας φυσικής εξάλειψης του δια νεκροπολιτικής. Ο θάνατος του πρόσφυγα λαμβάνει πολιτικό χαρακτήρα και το νεκρό σώμα αποκτά ως απόρροια αυτής της ενεργείας συμβολικό κεφαλαίο και καταδεικνύει την βία που ασκήθηκε στην επιφάνεια του.

Η άφιξη του «Άλλου» στο νησί της Λέσβου που αποτέλεσε τόπο αναφοράς πραγματοποιείται μέσω διάσχισης των υδάτων. Οι ακτογραμμές του νησιού έχουν γίνει ανά τα χρόνια τόποι θανάτου που πάνω στην επιφάνεια τους φιλοξενήθηκαν σοροί προσφύγων. Ο πνιγμός όπως χαρακτήρισε ο ιατροδικαστής Μυτιλήνης κος Νούσιος είναι ένας βίαιος θάνατος και διαφοροποιείται ιατρικά από τον φυσικό θάνατο. Η βιαιότητα έγκειται στην πρόκληση θανάτου από ασφυξία. Ενώ σε άλλες περιστάσεις όπως ανέφερε ο πληροφορητής Σ.Γ. εάν το σώμα παραμείνει για μεγάλο διάστημα μέσα στην παγωμένη θάλασσα θα αποβιώσει λόγω υποθερμίας.

Η διαχείριση και φροντίδα του «ξένου» νεκρού σώματος στην Ελλάδα διέπεται

από πολυνομία. Στην Μυτιλήνη οι τοπικοί αρμόδιοι, πλην του ιατροδικαστή, ανέπτυξαν υπό δική τους πρωτοβουλία νέες πρακτικές, σε συνεργασία με εθελοντές πολίτες και μη κυβερνητικές οργανώσεις. Από την έρευνα αναδείχθηκε πόσο κεντρική θέση κατέχει το ναυάγιο του Οκτωβρίου του 2015 στη μνήμη των ανθρώπων που, ακόμη και επτά χρόνια αργότερα, έχουν επιφορτιστεί το έργο της περισυλλογής, φροντίδας και ταφής των προσφύγων. Η γενική εντύπωση που σκιαγραφείται είναι πως η τραυματική εμπειρία του ναυαγίου δεν αφορά αποκλειστικά οδυνηρές ιστορίες μεμονωμένων ατόμων αλλά έχει επηρεάσει σημαντικό τμήμα της κοινότητας. Ο θάνατος του «Άλλου» είναι ορατός στον κοινοτικό ιστό αλλά το θέαμα του δεν φυσικοποιείται. Οι συνομιλητές μου μοιράστηκαν ότι οι εικόνες του ναυαγίου δεν σβήνουν εύκολα από το θυμικό τους. Είναι εικόνες που «χαράσσονται» εντός, «δεν ξεχνιούνται ποτέ» αλλά «μαθαίνουμε να ζούμε με αυτές» ωστόσο εύχονται «να μην τις ξαναζήσει άλλος». Ιδιαίτερα, η θέαση ενός αποσυντιθέμενου σώματος όπως εξέφρασαν αρκετοί εξ' αυτών δεν «ξεγράφεται». Μεταμορφώνεται, παραποιώντας τον Ραμπελέ, σε ένα «γκροτέσκο σώμα» που με την σειρά του παράγει μια γκροτέσκα εικόνα. Παράλληλα, οι αναθυμιάσεις και εκκρίσεις υγρών των σωματικών αυτών υλικοτήτων δημιουργεί μια δυσάρεστη οσμή. Η χρήση εξοπλισμού όπως γαντιών και μάσκας για την επαφή με ένα σώμα (σε αρχικό ή προχωρημένο στάδιο σήψης) προδιαθέτει και την σύνδεση του με την παθογένεια και μιαιρότητα.

Τα σώματα των «μωρών», όπως τα αποκαλούν εντοπία οι κάτοικοι της Λέσβου, φαίνεται να τραυματίζουν βαθύτερα τους αρμοδίους. Ο θάνατος τους από τις περιγραφές τους διαφαίνεται να βιώνεται ως «πιο άδικος». Ο παιδικός θάνατος συνιστά γεγονός ασύλληπτο, άκαιρο, που αντιβαίνει την εξελικτική πορεία των πράγματων. Φέρει μεγαλύτερη βαρύτητα σαν συμβάν διότι σε συντριπτικές περιστάσεις η ζωή δεν έχει προλάβει να υπάρξει, πόσο μάλλον να βιωθεί. Σώματα που δεν πρόλαβαν να διαμορφωθούν, να ολοκληρωθούν και να αναπτύξουν βούληση. Εξαρτημένα από τις αποφάσεις των γονέων τους έχασαν τις ζωές τους με τον βιαιότερο τρόπο. Οι ερευνήτριες Ticktin (2016) και Papailias (2018) σημειώνουν πως κεντρικός παράγοντας στην δημιουργία συνδεσιμότητας με μια παιδική σορό είναι το να διαθέτει κανείς δικά του παιδιά, αυτό θα εμπλέξει τα υποκείμενα σε μια διαδικασία πένθους που δεν είναι «δική» τους. Ο θάνατος του Alan Kurdi έστρεψε την προσοχή στο φαινόμενο του παιδικού θανάτου εν κινήσει ενώ κατέδειξε πως η απώλεια ενός αθώου παιδιού «ήταν πιο εύκολη

να θρηνηθεί» (Papailias, 2018, σ. 14) από την απώλεια ενός ενήλικα.

Άλλο σημείο που ξεχώρισα μέσα από την συνομιλία μου με τους αρμοδίους που αναλαμβάνουν την περισυλλογή και φροντίδα του σώματος, είναι η κοινή τους επιθυμία για απόδοση «τιμής» και «αξιοπρέπειας» στους νεκρούς. Διαρκώς οι λέξεις αυτές με κατεύθυναν στην αρχαία τραγωδία της Αντιγόνης όπου το άταφο σώμα του Πολυνείκη συνιστούσε ατιμωτική πράξη. Παρόμοια με την Αντιγόνη, οι δρώντες στην Μυτιλήνη λειτουργούν με γνώμονα έναν άγραφο νόμο που ορίζει ότι είναι καθήκον του καθενός να σέβεται τους νεκρούς. Το αίσθημα της ηθικής υποχρέωσης αναφορικά με την ταφή πηγάζει από την ικανότητα των πληροφορητών να βάζουν τους εαυτούς τους στις θέσεις των νεκρών εκφράζοντας πως θα επιθυμούσαν κάποιος να τους φρόντιζε με παρεμφερή τρόπο. Η κοπιώδης προσπάθεια των ανθρώπων αυτών εντάσσεται σε ένα πλαίσιο επανόρθωσης της βίας που ασκήθηκε σε αυτά τα σώματα. Μέσα από την παρέμβαση τους αποδίδεται ορατότητα στα σώματα αυτά που παραλίγο να διαγραφούν- αφανιστούν με κυριολεκτικό τρόπο από την νεκροπολιτική πρακτική. Οι ενέργειες των ειδικών προς επαναφορά της ατομικής ταυτότητας και ταφής με σεβασμό επιτρέπει στο σώμα να «υπάρξει» ξανά σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, να μνημονευτεί και να αποκτήσει σημασία η απώλεια του.

Η εργασία, ακόμη, ανέδειξε τον γραφειοκρατικό χαρακτήρα που περιστοιχίζει τον αλλότριο θάνατο. Το νεκρό σώμα εξετάζεται ιατρικά, αρχειοθετείται σε φακέλους, πρωτοκολλείται, ψηφιοποιείται για πλατφόρμες και συστήματα. Η έκδοση του πιστοποιητικού θανάτου ως προϋπόθεση για ταφή δίνει στον θάνατο δημόσιο χαρακτήρα ενώ αποτελεί το τελευταίο έγγραφο που μπορεί να αποδείξει πως το υποκείμενο πράγματι υπήρξε και συμβολικότερα ανήκε κάπου. Ο γραφειοκρατικός χαρακτήρας που τίθεται σε εφαρμογή όπως θίγει καίρια και η Μπάμη (Bami, 2016) για τις αντίστοιχες διαδικασίες στον Έβρο, ελλοχεύει τον κίνδυνο να καταστεί ο αλλότριος θάνατος σε «ρουτίνα» και να τον αποφλοιώσει από την τραγικότητα του.

Τέλος, από την έρευνα διαπιστώθηκε πως η λειτουργία του Κοιμητηρίου του Κάτω Τρίτος διέπεται από κρατική παραμέληση. Σε κρατικό αλλά και σε τοπικό επίπεδο δεν διατίθεται οικονομική ενίσχυση ενώ την ευθύνη της λειτουργίας του χώρου την αναλαμβάνει αποκλειστικά ένα άτομο ως εθελοντής. Ο εθελοντής, που επιμελείται σταθερά το κοιμητήριο από την λειτουργία του, μεριμνά ώστε όλες οι επικήδειες τελετουργίες να σέβονται τα θρησκευτικά έθιμα ταφής. Η παραμέληση και αταφία του

σώματος, όπως μου εξέφρασε, είναι «αμαρτία» στο Ισλαμικό θρήσκευμα. Η επιθυμία εκπλήρωσης του θρησκευτικού χρέους απέναντι στο νεκρό σώμα δημιουργεί σύγκρουση με το χρέος που φέρει ο καθένας μας απέναντι στην ψυχική του υγεία. Η φροντίδα του σώματος σε χρόνια βάση συντελεί σε ψυχική καταπόνηση ενώ η επικρατούσα συνθήκη δεν επιτρέπει την απομάκρυνση του ατόμου από το συγκεκριμένο καθήκον. Η ευθύνη ενταφιασμού των σορών από κρατικό και τοπικό – και μάλιστα εθελοντικό – μέλημα την μετατρέπει σε αποκλειστική ευθύνη ενός ατόμου το οποίο υπό έναν τρόπο «παγιδεύεται» σε έναν χώρο θανάτου και αδυνατεί να μεταθέσει την αρμοδιότητα.

Η απουσία ενός εθνικού πλάνου που να προάγει τρόπους διαχείρισης των σορών των «Άλλων» αποκρύπτει το φαινόμενο και την συχνότητα του. Σε πανελλαδικό επίπεδο η καταγραφή του θανάτου διασπάται σε δυο βάσεις δεδομένων θολώνοντας την πραγματική εικόνα. Παράλληλα η απαλοιφή των δεδομένων μετά την πάροδο πέντε ετών ενδέχεται να παρεμποδίσει κάποια μεταγενέστερη ταυτοποίηση. Αντιδιαμετρικά, η καταγραφή των αγνοούμενων προσφύγων στην χώρα καλύπτεται από πρωτοβουλίες οργανώσεων όπως του Ερυθρού Σταυρού. Είναι αναγκαίο να τεθεί σε ισχύ μια εθνική βάση που να δίνει την δυνατότητα ψηφιακής πρόσβασης στις οικογένειες και να δηλώνουν την εξαφάνιση ή αναζήτηση των αγαπημένων τους. Πρωτοβουλίες όπως η οργάνωση “The Last Rights” παράγουν σημαντικό έργο πάνω στο θέμα του αλλότριου θανάτου καθώς ανοίγουν μια συζήτηση περί δικαιωμάτων μετά θάνατον και επιζητούν από τα κράτη να σεβαστούν τους αποθανόντες και τις οικογένειες τους.

Καταληκτικά, από την σύνθεση της παρούσας μελέτης προκύπτει πως ο τόπος της Λέσβου είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος, ίσως και «ανθρώπινος» από μια μπατλερική οπτική, στον αλλότριο θάνατο. Όσες «σοροί προσφύγων» εντοπίζονται και ανασύρονται ταυτοποιούνται και ενταφιάζονται χάρη στις προσπάθειες που καταβάλουν οι αρμόδιοι αλλά και εθελοντικά μεμονωμένοι πολίτες ή οργανώσεις. Μέσα από τις ενέργειες των ανθρώπων αυτών φαίνεται η υψηλή κατανόηση του πένθους και η πολιτισμική θέση που κατέχουν για τους ίδιους οι τελετουργίες. Νοσηματοδοτούν τον θάνατο σε ξένη γη, επιτρέπουν στον νεκρό να διεκδικήσει το δικαίωμα να υπάρξει, να λυτρωθεί από την βία, να κλείσει ομαλά ο κύκλος της ζωής του. Θάνατοι που ενδεχόμενα με έγκαιρες κρατικές παρεμβάσεις να είχαν αναστραφεί. Ορμώμενη από τα λόγια ενός εκ των πληροφορητών μου, θεωρώ πως η παρούσα μελέτη μπορεί να στρέψει την προσοχή και στις σορούς που

ξεψυχούν σε εμπόλεμες, «γκρίζες ζώνες» ή σε εχθρικές συνοριακές περιοχές. Για τις σορούς που θνήσκουν σε τέτοια γεωπολιτικά σημεία προβλέπεται άραγε φροντίδα, ταφή, θρήνος;

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αθανασίου, Α. (2007). *Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Αλεξιάς, Γ. (2003). Το ανθρώπινο σώμα: από τη βιολογία στη δυνητικοποίηση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 111, 327-357. doi: 10.12681/grsr.9229

Butler, J. (2009). *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας* (επιμ. μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Κ. Αθανασίου). Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2006).

Green, S. (2012). «Απούσες λεπτομέρειες: Οι Διεθνικές Ζωές των χωρίς έγγραφα Νεκρών Σωμάτων στο Αιγαίο». Στο Σ. Τρουμπέτα (επιμ.) *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα. Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κάτσος, Κ., Μωραΐτης, Κ., Σπηλιοπούλου, Χ. (2020). Bioethical issues concerning the use of cadaveric material in education and research. *Βιοηθικά*, 6(1), 25-40. <https://doi.org/10.12681/bioeth.22617>

Μακρυνιώτη, Δ. (2008). *Περί θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*. Αθήνα: Νήσος.

Μαλιωτάκη, Κ. (2012). «Ασία- Ευρώπη σε 12 Ώρες: Ο Λόγος για το Μεγάλο Ταξίδι». Στο Σ. Τρουμπέτα (επιμ.) *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα. Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Σαββάκης, Μ. (2018). «Το Νεκρό Σώμα»: Ποιοτικές Προσεγγίσεις των Κοινωνικών Διαδικασιών του Θνήσκειν. Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση, *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, 6, 25-50.

Ανακτήθηκε από: <http://politika.inpatra.gr/issues/issue6/mobile/index.html>

Στυλιανούδη, Μ. Γ. Α. (2002). Η θεραπευτική διάσταση της συνέντευξης. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 107, 83-94. <https://doi.org/10.12681/grsr.9181>

Τοπάλη, Π. (2012). «Πρόσφυγες στις δυτικές κοινωνίες και στην Ελλάδα: αναπαραστάσεις, σώμα και διαχείριση της οδύνης». Στο Σ. Τρουμπέτα (επιμ.) *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα. Διαβάσεις και μελέτες συνόρων*. Αθήνα: Εκδόσεις

Παπαζήση.

Ξενόγλωσση

Aries, P. (1974). *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, London: Marion Boyars.

Bami, N. (2016). “Bureaucracies of Death State and Religious Protocols in the Cemetery of Unidentified Immigrants in Sidiro (Evros Region, Greece)”. Στο *Das Mittelmeer und der Tod* (επιμ.), *Mediterrane Mobilität und Sepulkralkultur (Mittelmeerstudien)*. Paderborn: Brill.

Bartolo, G., Tilotta, L. (2018). *Tears of salt. A Doctor’s Story*. New York: W. W. Norton & Company.

Bauman, Z. (2004). *Wasted Lives: Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.

Black, S. (2019). *All that remains. A renowned forensic scientist on death, mortality, and solving crimes*. New York: Arcade Publishing.

Boss, P. (2004). Ambiguous Loss Research, Theory and Practice: Reflections after 9/11. *Journal of Marriage and Family*, 66(3), 551-566.

Brightman, M., Grotti, V. (2019). Accueillir les morts, *L’ Homme*, 231-232, 227-260.

Cattaneo, C. et al. (2020) The approach to unidentified dead migrants in Italy. Στο Roberto C. Parra, Sara C. Zapico and Douglas H. Ubelaker (επιμ.), *Forensic Science and Humanitarian Action: Interacting with the Dead and the Living*. Princeton: John Wiley & Sons Ltd.

Cavard, S. et al. (2011). Forensic and police identification of “X” bodies. A 6-years French experience. *Forensic Science International*, 204, 139–143.

Cetti, F. (2014). Border Controls in Europe: Policies and Practices Outside the Law. *State Crime Journal*, 3(1), 4-28.

Danforth, L., (1982). *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Davies, J.D. (2005). *A Brief History of death*. Oxford: Blackwell Publishing ltd.

Easthope, H. (1994) Fixed identities in a mobile world? The relationship between mobility, place and identity. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 16(1), 61-82.

- Fabian, J. 1983. *Time and the Other-How Anthropology makes its Object*. New York: Columbia University Press.
- Fassin, D., & Halluin E. (2005). The truth from the body: Medical Certificates as Ultimate Evidence for Asylum Seekers. *American Anthropologist*, 107(4), 597-608.
- Gatti, G. (2014). *Surviving Forced Disappearance in Argentina and Uruguay. Identity and Meaning*. New York: Palgrave Macmillan.
- Green, L. (2011). The Nobodies: Neoliberalism, Violence, and Migration. *Medical Anthropology*, 30(4), 366–385.
- Haas, A. (2018). Xenos, *Angelaki Journal of the theoretical humanities*, 23(6), 129-147.
- Jones, G., Whitaker, M. (2012). Anatomy's Use of Unclaimed Bodies: Reasons Against Continued Dependence on an Ethically Dubious Practice. *Clinical Anatomy*, 25, 246–254. doi 10.1002/ca.21223
- Kobelinsky, C. (2019). Les traces des morts: gestion des corps retrouvés et traitement des corps absents à la frontière hispano-marocaine. *Critique internationale*, 83, 21-39. <https://doi.org/10.3917/cii.083.0021>
- Kovras, I., Robins, S. (2016). Death as the border: Managing missing migrants and unidentified bodies at the EU's Mediterranean frontier. *Political Geography*, 55, 40-49. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0962629816300233>
- Leshemn, N. (2016). Spaces of abandonment: Genealogies, lives and critical horizons, *Environment and Planning D: Society and Space*, 35(4), 620–636.
- Malkki, L. (1996). Speechless Emissaries: Refugees, Humanitarianism, and Dehistoricization. *Cultural Anthropology*, 11(3), 377-404.
- Mason, J. (2004). Personal Narratives, Relational Selves: Residential Histories in the Living and Telling. *The Sociological Review*, 52(2). <https://doi.org/10.1111%2Fj.1467-954X.2004.00463.x>
- Mattus, M. (2020). Too dead? Image analyses of humanitarian photos of the Kurdi brothers, *Visual Studies*, 35(1), 51-64. <https://doi.org/10.1080/1472586X.2020.1731325>
- Mbembe, A. (2019). *Necropolitics*, Durham and London: Duke University Press.
- Mirto, G. (2018). Between Exclusion and Familiarity: An ethnography of the Mediterranean Missing Project. *Practicing Anthropology*, 40(2), 28-31.
- Mountz, A. (2015). 'In/visibility and the securitization of migration shaping publics

through border enforcement on islands'. *Cultural Politics*, 11(2), 184–200.

Nymberg Sorensen, N., Huttunen, L. (2022). Missing Migrants and the Politics of Disappearance in Armed Conflicts and Migratory Contexts. *Ethnos*, 87(2), 321-337. doi:10.1080/00141844.2019.1697333

Palgi, P. & Abramovich, H. (1984). Death: A Cross-Cultural Perspective. *Annual Review of Anthropology*, 13, 385-417.

Papailias, P. (2018). (Un)seeing dead refugee bodies: mourning memes, spectropolitics, and the haunting of Europe. *Media, Culture & Society*, 41(8), 1-21. doi: org/10.1177/0163443718756178

Perera, S. (2006). 'They give evidence': Bodies, Borders and the Disappearead. *Social Identities: Journal of the Study of Race, Nation and Culture*, 12(5), 637-656. <http://dx.doi.org/10.1080/13504630601030859>

Perera, S. (2013). Oceanic corpo-graphies, refugee bodies and the making and unmaking of waters, *Feminist Review*, 103, 58-79.

Pitcher, G. (1984). The Misfortunes of the Dead. *American Philosophy Quarterly*, 21(2), 183-188.

Robins, S. (2019). The affective border: Missing migrants and the governance of migrant bodies at the EU's southern frontier. *Journal of Refugee Studies*, 0: 0, 1-20.

Rozakou, K. (2012). The biopolitics of hospitality in Greece: Humanitarianism and the management of refugees. *American Ethnologist*, 39(3), 562-577. doi:10.1111/j.1548-1425.2012.01381.x

Saunders, R. (1993). [Review of the book *The Last Word: Women, Death, and Divination in Inner Moni*]. *Journal of Modern Greek Studies* 11(2), 318-320. [doi:10.1353/mgs.2010.0158](https://doi.org/10.1353/mgs.2010.0158).

Sayad, A. (2004). *The Suffering of the Immigrant*. Cambridge: Polity Press ltd.

Seale, C. & van der Geest, S. (2004). Good and bad death: introduction. *Social Science and Medicine*, 58, 883-885.

Seremetakis, N. (1991). *The Last Word. Women, Death and Divination in Inner Moni*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Siccardi, C. (2017). Missing Migrants and Unidentified Bodies in the Mediterranean Sea. Intensive Doctoral Week at Universite Sciences.

<https://www.forumcostituzionale.it/wordpress/wp-content/uploads/2018/04/siccardi.pdf>

(πρόσβαση στις 2/9/2022).

Ticktin, M. (2016). Thinking Beyond Humanitarian Borders, *Social Research: An International Quarterly*, 83(2), 255-271.

Tselepi, N., Bami, N., Michalaki, A., Last, T. (2016). Deaths at the borders: The cases of Evros and the Aegean Sea. Research Notes from Greece. *Rivista di Storia delle Idee*, 5(1), 50-56. doi: 10.4474/DPS/05/01/DMM217/07

Van Gennep, A. (Ed.) (1981). *Les Rites de Passage*. Paris: Edition A. et J. Picard.

Van der Ploeg, I. (1999). The illegal body: ‘Eurodac’ and the politics of biometric identification. *Ethics and Information Technology*, 295- 302.

Verdery, K. (2000). *The political lives of dead bodies: Reburial and postsocialist change*. New York: Columbia University Press.

Walters, W. (2006). Border/Control. *European Journal of Social Theory*, 9(2), 187-203.

Νόμοι

N. 445/1968, Αναγκαστικός Νόμος Περί Νεκροταφείων και ενταφιασμού νεκρού, (ΦΕΚ 130/ τεύχος Α/14.6.1968)

N. 4619/2019, Κύρωση του Ποινικού Κώδικα (Ποινικός Κώδικας Κωδικοποιημένος), (ΦΕΚ 95/τεύχος Α/11.6.2019)

N. 4620/2019, Κώδικας Ποινικής Δικονομίας, (ΦΕΚ Α 96/ 11.06.2019)

N. 4637/2019, Τροποποιήσεις Ποινικού Κώδικα, Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και συναφείς διατάξεις, (ΦΕΚ 180/ τεύχος Α/18.11.2019)

N. 582/1968, Αναγκαστικός Νόμος Περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων, (ΦΕΚ 225/τεύχος Α/ 28.09.1968)

Υ.Α Α5/1210/1978, Υπουργική Απόφαση Περί όρων για ίδρυση κοιμητηρίων, (ΦΕΚ Β-424/ 10.5.1978)

Σύνταγμα της Ελλάδας, Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, (ΦΕΚ 187/ τεύχος Α/ 28.11.2019)

N. 3772/2009, Μεταρρυθμίσεις στην οργάνωση της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας, στη θεραπευτική μεταχείριση χρηστών ναρκωτικών ουσιών και άλλες διατάξεις, (ΦΕΚ 112/ τεύχος Α/10.7.2009).

Ιστοσελίδες

Στατιστικά Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες:

<https://www.unhcr.org/gr/%cf%83%cf%84%ce%b1%cf%84%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%b9%ce%ba%ce%ac> (πρόσβαση στις 2/4/2022).

Καμπάνια «2 billion kilometers to safety» Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες: <https://www.unhcr.org/ua/en/14258-unhcrs-new-2-billion-kilometres-to-safety-campaign-invites-the-public-to-step-in-solidarity-with-refugees.html> (πρόσβαση στις 2/4/2022).

Ορισμός Πρόσφυγα σύμφωνα με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες: <https://www.unhcr.org/gr/12771-prosfygas-i-metanastis.html> (πρόσβαση στις 11/8/2022).

Στατιστικά Αγνοουμένων Διεθνή Οργανισμού Μετανάστευσης: <https://missingmigrants.iom.int/region/mediterranean> (πρόσβαση στις 2/4/2022).

Αφίσα με αφορμή τις κρατικές δολοφονίες στο Φαρμακονήσι:

<https://ipposd.org/2014/01/28/%CE%B1%CF%86%CE%AF%CF%83%CE%B1-%CE%BC%CE%B5-%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%BC%CE%AE-%CF%84%CE%B9%CF%82%CE%BA%CF%81%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%CE%B4%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CF%86%CE%BF%CE%BD%CE%AF/> (πρόσβαση στις 7/4/2022).

Joint Operation Poseidon:

<https://frontex.europa.eu/media-centre/news/focus/joint-operation-poseidon-greece--3ImFxd> (πρόσβαση στις 6/8/2022).

«28^η Οκτωβρίου η Μυτιλήνη με νεκρά παιδιά»:

<https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/astynomiko-reportaz/28i-oktovrioy-i-mytilini-me-nekra-paidia-fotografies> (πρόσβαση στις 6/8/2022).

Λιανός, Νικοδήμος (2015), «Τα μωρέλια μωρέ, να σώσουμε τα μωρέλια», Naxos Press:

<https://www.naxospress.gr/arthro/istories/ta-morelia-more-na-sosoyme> (πρόσβαση στις 6/8/2022).

«Η Διαχείριση των Αγνοουμένων και Νεκρών Μεταναστών στη Λέσβο. Περίληψη ελληνικής έκθεσης», Mediterranean Missing Project, Αύγουστος 2016: <https://missingmigrants.iom.int/region/mediterranean> (πρόσβαση στις 25/4/2022).

Πρωτόκολλο Παράδοσης και Μετακομιδής Νεκρού Ιπποκράτειου Νοσοκομείου: <http://www.ippokratis.gr/wpcontent/uploads/2020/06/%CE%A0%CE%A1%CE%A9%CE%A4%CE%9F%CE%9A%CE%9F%CE%9B%CE%9B%CE%9F%CE%9C%CE%95%CE%A4%CE%91%CE%9A%CE%9F%CE%9C%CE%99%CE%94%CE%97%CE%A3%CE%A0%CE%91%CE%A1%CE%91%CE%94%CE%9F%CE%A3%CE%97%CE%A3%CE%9D%CE%95%CE%9A%CE%A1%CE%9F%CE%A5%CF%84%CE%B5%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CF%8C69396.pdf> (πρόσβαση στις 29/04/2022).

«Σοροί άγνωστων στοιχείων», Athens Voice, Τεύχος 527: https://www.athensvoice.gr/97663_soroi-agnoston-stoiheion (πρόσβαση στις 29/4/2022).
«Αξιοπρεπής μεταχείριση όλων των προσώπων που αγνοούνται και απεβίωσαν καθώς και των οικογενειών τους συνεπεία των μεταναστευτικών ταξιδιών. Η ΕΕΔΑ υιοθετεί τη Διακήρυξη της Μυτιλήνης». 7 Φεβρουαρίου 2019:

http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/prosfuges_metanastes/Yiothetisi%20Diakyrixis%20tis%20Mytilinis%207.2.2019.pdf (πρόσβαση στις 29/4/2022).

Καταχώρηση Θανάτου Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες: <https://help.unhcr.org/greece/el/h-%CE%B6%CF%89%CE%AE-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B1%CF%87%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B7%CE%B8%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%84%CE%B5%CF%85/> (πρόσβαση στις 4/5/2022).

Ρεπανάς, Αντώνιος (2019). «Αναζητώντας την ταυτότητα των νεκρών, στον ποταμό των φαντασμάτων», Human Stories: <https://www.humanstories.gr/anazitontas-tin-taytotiton-ton-nekron-ston-potamo-ton-fantasmaton/> (πρόσβαση στις 10/5/2022).

Interpol Disaster Victim Identification Guide: <https://www.interpol.int/How-we-work/Forensics/Disaster-Victim-Identification-DVI> (πρόσβαση στις 15/8/2022).

«Γέμισε το νεκροταφείο μεταναστών στον Αγ. Παντελεήμονα Μυτιλήνης-Σε ψυγεία βάζουν τους νεκρούς πρόσφυγες»:

https://www.lesvospost.com/2015/10/blog-post_929.html (πρόσβαση στις 14/5/2022).

Άγιος Παντελεήμονας Μυτιλήνης: Στο χώμα με την ένδειξη «Άγνωστος»:

https://www.lesvospost.com/2015/11/blog-post_974.html (πρόσβαση στις 14/5/2022).

Μπερνάδου, Αγιάτη (2022). «Οι ανεπιθύμητοι νεκροί της αρχαίας Αθήνας», Lifo Podcasts: <https://www.lifo.gr/podcasts/istoria-mias-polis/oi-anepithymitoi-nekroi-tis-arhailas-athinas> (πρόσβαση στις 22/8/2022).

Μη Κυβερνητικός Οργανισμός «The Last Rights»: http://www.lastrights.net/LR_resources/html/LR_mytilini.html (πρόσβαση στις 30/7/2022).

Ψηφιακή πλατφόρμα «Trace the Face», Ερυθρός Σταυρός. <https://familylinks.icrc.org/about-trace-face-europe> (πρόσβαση στις 19/8/2022).

Παράρτημα

Οδηγός συνέντευξης

1. Με ποιόν τρόπο ενημερώνεστε για ένα συμβάν θανάτου ή νεκρές σορούς; Σε ποιες περιοχές εντοπίζονται συνήθως;
2. Ποιοι δρώντες / φορείς είναι αρμόδιοι για τον εντοπισμό και την περισυλλογή των σορών των προσφύγων στην περιοχή της Μυτιλήνης; Λαμβάνουν κάποια κρατική ή διεθνή οικονομική ενίσχυση;
3. Πως αποκαλούνται οι σοροί των προσφύγων; Υπάρχει κάποια συγκεκριμένη ορολογία για να είναι διακριτό ότι αναφέρεστε αποκλειστικά στις σορούς αυτής της κοινωνικής ομάδας;
4. Υπάρχει νομικό πλαίσιο στην Ελλάδα που να αφορά τις σορούς προσφύγων (πχ περισυλλογή, ταυτοποίηση, ταφή); Πως εκπαιδεύεστε πάνω στο πρωτόκολλο αυτό;
5. Υπάρχει επίσημη βάση δεδομένων που να καταγράφει τον θάνατο των προσφύγων στην Ελλάδα; Εναλλακτικά διατηρείται κάποια ανεπίσημη βάση δεδομένων σε τοπικό επίπεδο;
6. Σε τι κατάσταση εντοπίζονται συνήθως οι σοροί; Πως έρχεται κάποιος σε επαφή με μια σορό (γάντια, εργαλεία); Πως βιώνεται και διαχειρίζεται μια τέτοια συνθήκη;
7. Με ποιόν τρόπο ταυτοποιείται μια αγνώστου στοιχείων σωρός πρόσφυγα στην Μυτιλήνη; Υφίσταται κάποια συγκεκριμένη διαδικασία; Ποιοι δρώντες/ ειδικοί εμπλέκονται σε αυτή την διαδικασία;
8. Για πόσο διάστημα είναι εφικτό να διαφυλαχτούν τα πτώματα προτού ενταφιαστούν;
9. Οι σοροί προσφύγων στην Μυτιλήνη ενταφιάζονται πλέον αποκλειστικά στο κοιμητήριο του «Κάτω Τρίτος»; Ποιος είναι υπεύθυνος για την διαχείριση του;
10. Ποιος φέρει εις πέρας τις ταφές και με ποιόν τρόπο καλύπτονται τα έξοδα;
11. Στην περίπτωση μουσουλμάνων νεκρών τηρούνται τα Ισλαμικά ταφικά έθιμα (πλύση σώματος, τοποθέτηση σώματος προς την Μέκκα, τέλεση τελετουργίας από ιμάμη);
12. Τοποθετούνται ταυτοτικά στοιχεία εξωτερικά των ταφών;
13. Προκύπτει η ανάγκη για εκταφές; Για ποιους λόγους;
14. Γνωρίζετε εάν έχουν επαναπατριστεί/ επαναπατρίζονται σοροί; Πόσο δαπανηρή είναι μια τέτοια διαδικασία και από ποιους καλύπτονται τα έξοδα; Υπάρχουν συγκεκριμένες προϋποθέσεις που πρέπει να εκπληρωθούν;